

REPUBLIKA E KOSOVËS

MINISTRIA E INDUSTRIË,
NDËRMARRËSISË DHE TREGTISË

STUDIMI I ZINXHIRIT TË VLERËS SË TIK-UT NË KOSOVË

TETOR 2023

STUDIMI I ZINXHIRIT TË VLERËS SË TIK-UT NË KOSOVË

B. KRASNIQI, G. MEIER ZU KÖCKER DHE M. DERMASTIA

TETOR 2023

Implemented by
giz Deutsche Gesellschaft
für Internationale
Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

REPUBLIKA E KOSOVËS
MINISTRIA E INDUSTRIË,
NDËRMARRËSISË DHE TREGTISË

Publikuar nga:

Ministria e Industrisë, Ndërmarrësisë dhe Tregtisë

Rr. "Arbënor e Astri Dehari", nr. 21.

Sheshi i Spitalit 10000 Prishtinë, Kosovë

T + 383 (0) 200 36 512

+383 (0) 200 36 543

E zkp.mti@rks-gov.net

I www.mint.rks-gov.net

dhe

Deutsche Gesellschaft für

Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

Zyrat e regjistruara

Bonn dhe Eschborn, Gjermani

Zyra GIZ në Kosovë

Rr. Arkitekt Karl Gega nr 38

10000 Prishtinë, Kosovë

T +383 38 233 002 100

E giz-kosovo-buero@giz.de

I www.giz.de/kosovo

Autori:

Anteja ECG

- Gerd Meier zu Köcker

- Mateja Dermastia

Dizajni/paraqitja:

Envinion

Kredite/burimet e fotografive:

Yakov Oskanov

Në emër të

Ministria Federale Gjermane për Bashkëpunim Ekonomik dhe Zhvillim (BMZ)

Prishtina, 2023

DEKLARATË MOHIMI

Ky studim është financuar nga GIZ. Ky mohim informon lexuesit se pikëpamjet, mendimet dhe opinionet e shprehura në këtë studim i përkasin vetëm autorëve dhe nuk përfaqësojnë domosdoshmërisht këndvështrimin e GIZ-it.

Raporti përfaqëson një studim të zinxhirit të vlerës, ai është hartuar përmes intervistave të thelluara me NVM-të e sektorit përgjatë funksioneve të zinxhirit të vlerës. Pikëpamja e autorëve është bazuar në të dhënat e mbledhura. Mostra mund të jetë përfaqësuese për kapjen e dinamikës së tendencave të tregut dhe zinxhirit të vlerës; megjithatë, mund të mos përfaqësojë një pasqyrë të saktë sasiore të sektorit të industrisë. Autorët e studimit nuk mund të mbajnë përgjegjësi për asnjë pasojë që mund të lindë nga përdorimi i informacionit në këtë raport nga një palë e tretë. Nuk ka asnjë pretendim se informacioni i paraqitur në raport është plotësisht i saktë.

Tabela e përmbajtjes

DEKLARATË MOHIMI	6
Lista e shkurtesave.....	7
Përmbledhje ekzekutive	9
Hyrje.....	11
1 Metodologjia	13
2 Trendet globale në sektorin e TIK.....	14
2.1 Foto e industrisë së TIK-ut të Kosovës	15
2.2 Tregjet e Industrisë së TIK-ut në Kosovë	19
3 Plani i palëve të interesuara	21
4 Analiza e zinxhirit të vlerës	25
4.1 Planifikimi i zinxhirit të vlerës së sektorit	25
4.2 Analiza e zinxhirit të vlerës: Ana e furnizimit	27
4.3 Analiza e zinxhirit të vlerës: Ana e Prodhuesit	28
4.3.1 Aktiviteti dhe Operacioni i Biznesit	29
4.3.2 Ardita - Tregjet Lokale dhe Eksporti	31
4.4 Burimet Njerëzore.....	35
4.5 Inovacioni dhe digjitalizimi	37
4.6 Analiza e zinxhirit të vlerës: Rrjetëzimi dhe Shërbimet Mbështetëse	38
4.7 Analiza e zinxhirit të vlerës: Mjedis mundësues	39
5 Mbështetja e politikave dhe mjedisit institucional	40
5.1 Programet dhe aktivitetet e nxitjes së eksportit.....	41
6 Mundësitë dhe Barrierat.....	43
6.1 Mundësitë dhe potenciali konkurrues.....	43
6.2 Barrierat.....	43
7 Rekomandimet/Ndërhyrjet kryesore	46
8 Rruga Përpara	55

Deklaratë mohimi

Ky publikim është prodhuar nga Anteja ECG, nën mbështetjen e Qeverisë Gjermane përmes Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH. Opinionet e shprehura në këtë raport janë të autorit(-ëve) dhe nuk pasqyrojnë domosdoshmërisht pikëpamjet e GIZ-it ose të Qeverisë Gjermane. Raporti përfaqëson një studim të zinxhirit të vlerës, i cili është hartuar përmes intervistave të thelluara me sektorin e NVM-ve përgjatë funksioneve të zinxhirit të vlerës. Pikëpamja e autorëve është bazuar në të dhënat e mbledhura. Mostra mund të jetë përfaqësuese për kapjen e dinamikës së tendencave të tregut dhe zinxhirit të vlerës; megjithatë, mund të mos përfaqësojë vështimin e saktë sasior të industrisë së sektorit. Autorët e studimit nuk mund të jenë përgjegjës për asnjë pasojë që mund të lindë duke përdorur informacionet në këtë raport nga një palë e tretë. Nuk ka asnjë pretendim se informacionet e prezantuara në këtë raport janë plotësisht të sakta.

Lista e shkurtesave

AI	Inteligjenca Artificiale
B2B	Biznes në biznes
BD	Të dhëna të mëdha (Big Data)
OAB	Organizata Anëtare e Biznesit
BP	Bilanci i Pagesave
BPO	Jashtëkontraktimi i procesit të biznesit
CEFTA	Marrëveshja e Tregtisë së Lirë të Evropës Qendrore
BQK	Banka Qendrore e Kosovës
CMMI	Integrimi i modelit të maturimit të aftësive
CRM	Menaxhimi i Marrëdhënieve me Klientin
DACH	Gjermania, Austria dhe Zvicra
DIH	Qendrat e Inovacionit Dixhital
EFTA	Shoqata Evropiane e Tregtisë së Lirë
EITO	Observatori Evropian i Teknologjisë së Informacionit
ENIF	Fondi i Inovacionit të Ndërmarrjeve
ERP	Programi i Reformës Ekonomike
BERZH	Banka Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim
BE	Bashkimi Evropian
FITD	Fondi për Inovacionin dhe Zhvillimin e Teknologjisë
FOSS	Softuer i lirë dhe me burim të hapur
GDPR	Rregullorja e Përgjithshme për Mbrojtjen e të Dhënave
GIZ	Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH
QK	Qeveria e Kosovës
ICK	Qendra e Inovacionit në Kosovë
TIK	Teknologjia e Informacionit dhe Komunikimit
IFME	Instituti për Ekonominë e Tregut të Lirë (IFME)
IoT	Interneti i Gjërave
IP	Pronësi intelektuale
IPR	Të Drejtat e Pronësisë Intelektuale
ISO	Organizata Ndërkombëtare për Standardizim
IT	Teknologjia e Informacionit

ITP	Parku i Inovacionit dhe Trajnimit
JIC	Qendra Inovative e Gjakovës
ASK	Agjencia e Statistikave të Kosovës
ARBK	Agjencia Kosovare për Regjistrimin e Bizneseve
OEK	Oda Ekonomike e Kosovës
FKGK	Fondi Kosovar për Garanci Kreditore
KfW	Kreditanstalt für Wiederaufbaum
KIESA	Agjencia Kosovare për Mbështetjen e Ndërmarrjeve Investuese
KITB	Barometri i Industrisë së TI-së në Kosovë
KODE	Ekonomia Digjitale e Kosovës
ME	Ministria e Ekonomisë
MESPI	Ministria e Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës
MASHT	Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë
MFLT	Ministria e Financave, Punës dhe Transfereve
MIET	Ministria e Industrisë, Ndërmarrësisë dhe Tregtisë
MSME	Ndërmarrjet Mikro, të Vogla dhe të Mesme
NACE	Nomenklature statistikues des Activités économiques dans la Communauté Européenne
OECD	Organizata për Bashkëpunim dhe Zhvillim Ekonomik
R&D	Kërkim dhe Zhvillim
SEA	Reklamimi i motorëve të kërkimit
SEO	Optimizimi i motorit të kërkimit
SITC	Klasifikimi standard i tregtisë ndërkombëtare
SME	Ndërmarrjet e vogla dhe të mesme
SPS	Fondi Slloven i Ndërmarrjeve
STIKK	Shoqata e teknologjisë së informacionit dhe komunikimit të Kosovës
TAIEX	Asistencë Teknike dhe Shkëmbim Informacioni
ATK	Administrata Tatimore e Kosovës
ToR	Kushtet e Referencës
UNICEF	Fondi Ndërkombëtar i Kombeve të Bashkuara për Emergjencën e Fëmijëve
SHBA	Shtetet e Bashkuara të Amerikës
BP	Ballkani Perëndimor
WDI	Treguesit e Zhvillimit Botëror të Bankës Botërore

Përmbledhje ekzekutive

Ky raport hedh një vështrim më të thellë në sektorin e Teknologjisë së Informacionit dhe Komunikimit (TIK) të Republikës së Kosovës. Sektori i TIK-ut në Kosovë është zhvilluar shumë mirë vitet e fundit. Është rritur me sukses dhe mund të shihet si një nxitës i punës dhe nxitës i rritjes ekonomike. Sipas Agjencisë së Statistikave të Kosovës (ASK), ka më shumë se 1.200 kompani dhe 11.500 vende pune. Bazuar në anketimin e më shumë se 70 kompanive, më shumë se 81% janë të angazhuara në aktivitete eksporti. Shërbimet dhe produktet e TIK-ut janë të njohura nga klientët vendas dhe ndërkombëtarë për shkak të cilësisë së mirë, çmimit, kohës së dorëzimit, përpikmërisë dhe njohurive të mira teknike.

Pavarësisht se sektori vendas i TIK-ut është zhvilluar mirë, ka shqetësime që lindin, të cilat nuk kanë të bëjnë vetëm me zhvillimin e vetë sektorit të TIK-ut, por më tepër me faktin se ky sektor është një ritëm për dixhitalizimin e sektorëve të tjerë vendas që janë të rëndësishëm edhe për ekonominë e vendit. Për shembull, sektori i prodhimit të metaleve dhe sektori i ushqimit dhe pijeve janë dukshëm nën transformimin dixhital. Kështu, është e sigurt të supozohet se do të ketë një nevojë në rritje për shërbime dhe produkte të lidhura me TIK-un nga këta sektorë. Deri në çfarë mase ofruesit kosovarë të TIK janë të interesuar dhe në gjendje të plotësojnë një kërkesë të tillë në të ardhmen, mbetet e paqartë.

Rrjedhimisht, studimi identifikon barriera të mëtejshme që mund të pengojnë zhvillimin e sektorit vendas të TIK-ut si në të kaluarën, si dhe të lejojnë bashkëpunimin ndërsektorial me sektorë të tjerë kyç në rrugën e tyre drejt dixhitalizimit. Sfidat e identifikuara janë renditur më poshtë:

1. Mungesa e aftësive dhe kapaciteteve të punonjësve në lidhje me aftësitë specifike të kërkuara nga ndërmarrjet vendase të TIK-ut. Mungesa e fuqisë punëtore të kualifikuar është, deri tani, ndër barrierat më kritike për rritjen e mëtejshme të sektorit vendas të TIK-ut.
2. Shumica dërrmuese e kompanive kosovare të TIK-ut janë firma mikro dhe të vogla me fuqi punëtore dhe kapacitete të kufizuara financiare. Firma të tilla të vogla përballen me sfida për të fituar qasje në mjetet e nevojshme financiare ose për të marrë përsipër detyra më të mëdha për klientët vendas ose ndërkombëtarë. Madhësia e kufizuar e firmës mund të konsiderohet si një pengesë për mundësitë e ardhshme të rritjes.
3. Mungesë bashkëpunimi dhe koordinimi ndërmjet palëve të ndryshme të interesit, veçanërisht në lidhje me arsimin dhe zhvillimin e aftësive. Këto sfida e pengojnë sistemin kombëtar të lëvizë dhe të përshtatet me nevojat industriale. Ofruesit privatë të trajnimeve janë ende një përjashtim në Kosovë që mund të kontribuojë në zvogëlimin e kësaj mungese.
4. Kuadri i dobët ligjor dhe mungesa e zbatimit të ndërhyrjeve të dedikuara për të mbështetur zhvillimin e sektorit. Megjithatë sektori i TIK-ut u zhvillua relativisht mirë gjatë të kaluarës së afërt, kushtet aktuale të kuadrit ligjor nuk janë plotësisht të favorshme për sektorin e TIK-ut.
5. Mungesa e programeve të avancuara të mbështetjes së eksporteve nga qeveria, duke përfshirë mbështetjen në gjetjen e partnerëve të duhur të biznesit ose informacionin e duhur të tregut, ofrimin e trajnimeve

të orientuara nga eksporti dhe aktivitetet e zhvillimit të biznesit ose disponueshmërinë e instrumenteve financiare për aktivitetet e eksportit (p.sh. skemat e financimit të eksportit).

Kështu, raporti i hartës së zinxhirit të vlerës zbriti rekomandimet e mëposhtme, të cilat janë specifikuar më tej në kapitullin 7.

Rekomandimi 1: Mbështetje në zhvillimin e fuqisë punëtore

Rekomandimi 2: Adresimi i 'efektit të largimit të trurit'

Rekomandimi 3: Zbatimi i mekanizmave të rinj financiarë për të lejuar rritjen e kompanive të TIK-ut

Rekomandimi 4: Përmirësimi i sistemit kombëtar të patentimit dhe pronës intelektuale (PI).

Rekomandimi 5: Stimulimi i Prokurimit të zgjuar dhe futja e stimujve për kompanitë e TIK-ut në prokurimin publik

Rekomandimi 6: Mbështetja e Organizatave Anëtare të Biznesit (OAB) në ngritjen e shërbimeve të reja

Rekomandimi 7: Krijimi i një sistemi kupon për të stimuluar inovacionin dhe dixhitalizimin në nivel firme

Në rast se rekomandimet do të kthehen në praktikë, sektori i TIK-ut do të mund të luajë një rol të dyfishtë. Për të krijuar vende pune dhe prosperitet, por edhe për të mundësuar dixhitalizimin e sektorëve të tjerë kyç të Kosovës.

Hyrje

Në vitet e fundit, sektori i TIK-ut është përhapur, duke luajtur një rol kryesor në zhvillimin ekonomik të çdo vendi. Duke u renditur si një nga industritë më të mëdha në botë, tregu i TIK-ut parashikohet të arrijë një madhësi prej 5.5 trilion dollarë në 2022 dhe pothuajse gjashtë trilionë deri në 2023.¹ Tregu i TIK-ut është përcaktuar në mënyrë tipike për të përfshirë teknologjitë që lidhen me rrjetet kompjuterike dhe telefonike, së bashku me softuerin, harduerin dhe shërbimet përkatëse. Këto trende premtuese globale janë të rëndësishme për vendet e vogla si Kosova për të kapur mundësitë për zgjerim dhe rritje të sektorit të TIK-ut. Pavarësisht se është një sektor relativisht i ri, TIK-u është zhvilluar me shpejtësi dhe aktualisht është ndër sektorët me prioritet kryesor që kontribuon në zhvillimin ekonomik të vendit. Ndër të tjera, TIK konsiderohet një sektor atraktiv për promovimin e eksportit, krijimin e vendeve të punës për të rinjtë, kthimin e të rinjve nga diaspora dhe më e rëndësishmja, mbajtjen e talenteve të rinj në Kosovë.

Pandemia globale e COVID-19 dha një tjetër kontribut në rritjen e sektorit të TIK-ut, pasi industria globale dhe evropiane e TIK-ut është e ekspozuar ndaj tendencave dhe sfidave të reja. Ndikimi i pandemisë COVID-19 në zinxhirin e përgjithshëm të furnizimit dhe tronditja e fundit e furnizimit për shkak të mungesave dhe rritjes së çmimeve të naftës ka prekur të gjitha industritë dhe ka nxitur nevojën për transformim dixhital për të përmbushur sfidat e reja të ekzekutimit të biznesit. Ndërprerja e pjesshme e zinxhirëve të vlerës në mbarë botën mund të jetë një mundësi për kompanitë e TIK-ut në Kosovë. Shumë kompani të TIK-ut në Shtetet e Bashkuara të Amerikës (SHBA) dhe Bashkimin Evropian (BE) po i zhvendosin aktivitetet e tyre nënkontraktuese në pjesë të tjera të botës, duke paraqitur një dritare të mundësive të rritjes për kompanitë në Kosovë.

Sipas të dhënave të serive kohore të Bankës Qendrore të Kosovës, eksporti i produkteve/shërbimeve të TIK-ut në vitin 2021 në Kosovë arriti një rekord prej 98.8 milionë euro, ndërsa importi i produkteve/shërbimeve të TIK-ut në vitin 2021 ishte 48.0 milionë euro. Kjo tregti jep një bilanc pozitiv tregtar prej 50.8 milionë euro për shërbimet e TIK. Rezultatet vijnë nga transaksionet e bilancit të pagesave (BP), duke përfshirë eksportin dhe importin e shërbimeve të telekomunikacionit, kompjuterëve dhe informacionit. Midis 2007 dhe 2020, pjesa e eksportit të shërbimeve TIK ndaj eksportit total të shërbimeve (BP) në Kosovë varionte ndërmjet 3.4% dhe 16.4% - përqindja mesatare gjatë kësaj periudhe ishte 7.2% (Banka Botërore 2022). Prandaj, Kosova duhet të hartojë dhe zbatojë politika për të promovuar sektorin e TIK-ut për të shfrytëzuar potencialin për rritjen e eksportit.

Raporti aktual i planifikimit së zinxhirit të vlerës është pjesë integrale e dizajnit të ndërhyrjeve të ardhshme të Ministrisë së Industrisë, Ndërmarrësisë, Tregtisë dhe Industrisë së Republikës së Kosovës (MIET) dhe Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH mund të përdoret për të mbështetur konkurrencën e sektorëve të përzgjedhur industrialë, duke përfshirë sektorin e TIK-ut. Të qenit pjesë e zinxhirëve të vlerës globale të TIK-ut është thelbësore për shfrytëzimin e mundësisë për rritje, inovacion dhe rritje të konkurrencës për shumë firma vendase. Gjatë viteve të fundit, sektori i TIK-ut në Kosovë ka bërë progres të konsiderueshëm, por nevojitet mbështetje e mëtejshme për të krijuar një mjedis për promovimin e këtij sektori në nivelin tjetër dhe të mbetet një partner thelbësor në zinxhirët e vlerës globale.

¹ <https://www.statista.com/statistics/263801/global-market-share-held-by-selected-countries-in-the-ict-market/>

Është raporti i parë i planifikimit të zinxhirit të vlerës për industrinë e TIK-ut për Republikën e Kosovës pas pandemisë COVID-19 dhe plotëson studimet e mëparshme të sektorit të TIK-ut.² Gjetjet dhe konkluzionet e këtij raporti identifikojnë hallkat që mungojnë, boshllëqet kryesore dhe kufizimet përgjatë zinxhirit të zgjedhur të vlerës. Raporti gjithashtu ofron vëzhgime dhe konsiderata që duhen marrë parasysh për ndërhyrjet e ardhshme të politikave.

² Republika e Kosovës, 2014, Profili i Sektorit të TIK – Sektori i jashtëkontraktimit të proceseve të biznesit dhe Qendrave për Mbështetjen e Klientit,

1. Metodologjia

Planifikimi i zinxhirit të vlerës eksploron faktorët kritikë të suksesit të zinxhirëve përkatës të vlerës për të fituar njohuri në boshllëqet e lidhura dhe për të kuptuar nxitësit kryesorë të zhvillimit të zinxhirit të vlerës. Ekipi hulumtues ka aplikuar një metodologji të strukturuar për të ofruar një analizë të thellë të zinxhirit të vlerës së sektorit të TIK-ut. Analiza kryhet në faza të shtjelluara më poshtë.

Së pari, ekipi hulumtues ka analizuar të dhënat dytësore duke ekzaminuar raportet/studimet e publikuara relevante për sektorët dhe kontekstin, por edhe studime dhe raporte që mbulojnë ekonominë globale. Ky hap i ka shërbyer ekipit një portret të një harte përkatëse të secilit sektor. Planifikimi i zinxhirit të vlerës ofron një strukturë grafike që përshkruan se si një produkt në një industri lëviz nga lënda e parë përmes prodhimit të mallrave/shërbimeve, përpunimit të mallrave/shërbimeve dhe hapave të tjerë derisa produkti/shërbimi përfundimisht përfundon me konsumatorin përfundimtar. Planifikimi vë në pah gamën e aktiviteteve që ndodhin brenda zinxhirit të vlerës.

Së dyti, ekipi hulumtues ka analizuar të dhënat e tregtisë së sektorëve përkatës për të kuptuar më mirë dinamikën e tregut, kërkesën e brendshme dhe tendencat e rritjes dhe konkurrencën e ndërmarrjeve vendase mikro, të vogla dhe të mesme (NVNM) në tregjet e eksportit. Të dhënat nga ASK-ja dhe Dogana e Kosovës përfaqësojnë burimet parësore.

Së treti, ekipi hulumtues ka zhvilluar një mostër të firmave TIK për anketën. Mostra është përzgjedhur në bazë të strukturës së sektorit NMVM, sipas të dhënave zyrtare publike të Agjencisë Kosovare për Regjistrimin e Bizneseve (ARBK), në koordinim të ngushtë me përfaqësuesit e MIET dhe GIZ. Mostra dha një numër të mjaftueshëm përgjigjesh të nevojshme për kryerjen e analizave empirike. Anketa online tërhoqi 71 kompani TIK të përgjigjen duke përfshirë shërbimet softuerike/TI (Teknologjia e Informacionit) (35%), produktet softuerike (22%), produktet harduerike (11%), shërbimet për produktet harduerike (10%), shërbimet e marketingut dixhital (10%) dhe aktivitete të tjera (12%).

Së katërti, ekipi hulumtues përpiloi grupin e të dhënave të strukturuar, të tilla si pastrimi i të dhënave, kontrolli i dyfishtë në rast gabimesh dhe analiza e zinxhirit të vlerës bazuar në analizën e të dhënave është kryer më pas.

Së fundi, për të trekëndësuar informacionin, ekipi hulumtues ka kryer intervista me palët e interesuara që përfaqësojnë institucionet përkatëse, duke përfshirë shoqatat e sektorit, institucionet përkatëse kombëtare dhe aktorë të tjerë përkatës, duke përfshirë rreth tre intervista me palët e interesuara për sektor. Studimet e zinxhirit të vlerës bazohen në analizën cilësore dhe sasiore të të dhënave, kështu që metodologjia është e fuqishme për vërtetimin e tendencave të tregut dhe analizën e zinxhirit të vlerës.

2. Trendet globale në sektorin e TIK

Padyshim që dixhitalizimi ka marrë një shtysë nga pandemia COVID-19 dhe do të vazhdojë me një ritëm të ngjashëm të përshpejtuar. Këtë trend e shoqëron edhe automatizimi i proceseve industriale. Mund të supozohet se shumë kompani do të jenë në gjendje të konkurrojnë në të ardhmen vetëm nëse mbështeten në teknologjitë përkatëse TIK dhe i zbatojnë ato në kompani. Nga ana tjetër, mund të pritët që ata të jenë në gjendje të shfrytëzojnë mundësitë e mëtejshme të rritjes dhe, në të njëjtën kohë, të përmirësojnë në mënyrë të qëndrueshme efikasitetin e tyre duke avancuar më tej dixhitalizimin dhe automatizimin. Shumë tema të tjera gjithashtu luajnë një rol në rritje në sektorin e TIK-ut. Për shembull, u bë e qartë se **Inteligjenca Artificiale (AI)** mund të kontribuojë në përmirësimin e proceseve të biznesit dhe efikasitetin përkatës. Pyetja se si **Internet of Things (IoT)** mund të përdoret me fitim është gjithashtu me interes në rritje.

Në NVNM-të dhe kompanitë e mëdha, për shembull, përpunimi i decentralizuar i të dhënave përmes llogaritjes së skajshme do të luajë një rol edhe më kritik në të ardhmen. Qëllimi i kësaj është të jetë në gjendje të menaxhojë më mirë vërshimin në rritje të informacionit. Për më tepër, duhet të jetë e mundur të gjenerohet një vlerë shtesë e shtuar.

Gjithashtu, **përdorimi i cloud** është rritur masivisht. Ky trend do të vazhdojë edhe në vitin 2022, por me një fokus paksa të ndryshëm. Ndër të tjera, përqendrimi gjithnjë e më i fortë në mbrojtjen e të dhënave është arsyeja që qëndron pas tij. Ekspertët e industrisë supozojnë se shumë kompani do të miratojnë strategjinë e multi-cloud, e cila do të përfshijë gjithnjë e më shumë zgjidhje të të dhënave sovraane të cloud³. Qasja e cloud të shpërndarë gjithashtu luan një rol këtu. Do të thotë që ngarkesat kompjuterike shpërndahen midis clouds të vogla rajonale që funksionojnë në mënyrë të pavarur. Avantazhi më i rëndësishëm i kësaj është besueshmëria më e lartë. Cloud e shpërndarë gjithashtu hap rrugën për llogaritjen e skajshme. Aplikacionet me të dhëna intensive, të tilla si mësimi i makinerive do të nxisin kërkesën për cloud kompjuterike të shpërndarë dhe kompjuterin në skajet gjatë viteve në vijim.

Mësimi i makinerisë është gjithashtu i lidhur me temën e të **dhënave të mëdha (BD)**. Këtu, ekspertët presin që BD të arrijë në realitet, si IA, 5G dhe blockchain. Prandaj, ky trend i ri i TI-së favorizohet nga dy faktorë kryesorë. E para janë sistemet dhe mjetet e analizës që mund të operohen pa kod ose kod të ulët, pra që kërkojnë pak ose aspak njohuri programimi. Së dyti, i ashtuquajti niveli i Fog midis skajit dhe cloud po bëhet gjithnjë e më i rëndësishëm.

Për më tepër, kjo, nga ana tjetër, do të thotë se BD nuk mblidhet (më) tërësisht e pafiltruar, por vetëm të dhënat përkatëse përpunohen më tej. Ideja pas kësaj është se një përfitim më i lartë mund të nxirret nga këto të dhëna që janë filtruar paraprakisht. Në terminologjinë teknike, kjo quhet minierë e të dhënave.

Për sa i përket aplikacioneve të qendrave të thirrjeve, të ashtuquajturat qendra kontakti cloud përmirësojnë ndjeshëm efikasitetin e qendrave të thirrjeve përmes disponueshmërisë gjatë gjithë orarit, rritjes së sigurtisë së të dhënave, fleksibilitetit dhe përshtatshmërisë. Kjo është veçanërisht e vërtetë për platforma të ndryshme që integrohen me platformat e Menaxhimit të Marrëdhënieve me Klientin (CRM) me bazë cloud. Integrimi i CRM në cloud kompjuterike u jep këtyre qendrave të thirrjeve një rol të ri duke i kthyer ato në pika

3 P. Hummer; M. Braun; M. Tretter and P. Dabrock, 2021, Data sovereignty: A review, DOI: 10.1177/2053951720982012

të nxehta për komunikim të fortë dhe bashkëpunim me klientët. Sipas 'Research' dhe 'Markets', industria e qendrave të thirrjeve pritet të trefishohet gjatë viteve të ardhshme deri në 15.67 miliardë euro⁴. Gartner - një firmë hulumtuese dhe konsulence teknologjike me bazë në Stamford - së fundmi parashikoi se mbi 1 trilion euro në investime në TI do të lidhen direkt ose indirekt me rritjen e shërbimeve cloud gjatë pesë viteve të ardhshme⁵. Gjithnjë e më shumë qendra thirrjesh po përdorin aplikacione të IA-së për të analizuar BD dhe për të unifikuar thirrjet e qendrave të thirrjeve për klientët dhe bizneset. Për ta bërë këtë, kompanitë mbledhin paraprakisht sasi të mëdha të të dhënave të klientëve, të cilat më pas analizohen nga makinat që përdorin sistemet e IA-së. Ky vlerësim i makinës bëhet më inteligjent pasi futen më shumë të dhëna.

Siguria e TI-së u shpall si tema kryesore për vitin 2021, gjë që përfundimisht doli të ishte e vërtetë. Ka disa studime mbi sulmet kibernetike në vitin 2021⁶. Një ndryshim i këtij trendi nuk mund të parashikohet as për vitet në vijim. Në vend të kësaj, e kundërta është rasti sepse, edhe një herë, mund të pritet një numër në rritje i sulmeve ransomware. Kjo është kryesisht për shkak se teknikat e sulmuesve po bëhen gjithnjë e më të sofistikuar.

Arsyet e tjera për përshpejtimin e vazhdueshëm të krimit kibernetik janë, nga njëra anë, periodat gjithnjë e më të shkurtra që u nevojiten sulmuesve për sulmet e tyre dhe, nga ana tjetër, dobësitë e shumta që janë zbuluar në rrjetet e korporatave gjatë rrjedhës së pandemisë. Kompanitë duhet urgjentisht të bëjnë përmirësime këtu. Përveç kësaj, investimi në teknologjitë e parandalimit dhe masat e zbulimit të hershëm është thelbësor. Ka nën-prijë të tjera që po fitojnë vrull, p.sh. g. prezantimi i Sistemeve Metaverse ose Autonome⁷.

Në përgjithësi, sektori i TIK-ut është një faktor kyç shtytës që mund të çojë në rritje, inovacion dhe një ekonomi më konkurruese. Ky sektor është bërë një burim thelbësor i rritjes ekonomike, nxitjes së eksporteve dhe krijimit të vendeve të punës, veçanërisht për të rinjtë. Sektori i TIK-ut është në rritje në Kosovë për shkak të shërbimeve që kompanitë e TIK-ut ofrojnë për klientët e tyre.⁸ Për të përmirësuar aftësinë për të konkurruar në tregjet ndërkombëtare, kompanitë e TIK duhet të fokusohen në trendet globale në këtë sektor. Trendet globale në dy vitet e fundit kanë qenë të paprecedentë në teknologjitë dixhitale.

2.1 Foto e industrisë së TIK-ut të Kosovës

Përkufizimi i sektorit të TIK-ut përfshin karakteristika dhe furnizues të ndryshëm të harduerit dhe TI-së bazë, shërbime për infrastrukturën e komunikimit, zhvillimin e softuerit, tregtinë elektronike, shitjen me pakicë dhe kontraktimin e proceseve të biznesit⁹. Ekzistojnë dy përkufizime të TIK-ut të ofruara nga klasifikimi i Observatorit Evropian të Teknologjisë së Informacionit (EITO)¹⁰ edhe Banka Botërore. EITO përcakton TIK-un bazuar në tre shtylla kryesore: pajisjet e TI-së (serverët, ruajtja, stacionet e punës, PC-të, tabletët e mediave, printerët shumëfunksionalë dhe pajisje të tjera të TI-së), softuerët (softuerët e infrastrukturës së

4 Research dhe Markets, 2021, Qendrat e Thirrjeve – Trajektorja dhe Analitika e Tregjeve Globale,

5 Gartner, 2021, Infrastruktura e Qendrës së Kontaktit (CCI), Rishikimi në mbarë botën

6 CrowdStrike, 2022, Raporti i Kërcënimeve Globale, https://go.crowdstrike.com/global-threat-report-2022.html?utm_campaign=globalthreatreport&utm_content=gtr22&utm_medium=sem&utm_source=goog&utm_term=cyber%20threats&gclid=CjwKCAjw-9suYBhBIeAw7iMhND-hYHvznqCps97aO6M530FS4fZ1bjQGnQjsU4T-2WQel-7kGnkNLRoCoCcQAvD_BwE

7 Misha Glenny, 2021, Pandemia përshpejton rritjen e krimit kibernetik, Financial Times, 28 Prill, 2021

8 IFME. (2020). Analizë gjithëpërfshirëse e sektorit të TIK-ut në Kosovë: Ndryshimet në ekosistemin e TIK-ut që nga miratimi i Strategjisë së TI-së. Instituti për Ekonominë e Tregut të Lirë (IFME)/Oda Ekonomike e Kosovës. Marrë nga <https://ietl-oek.com/wp-content/uploads/2020/03/Report-Comprehensive-Analysis-of-ICT-Sector-in-Kosovo.pdf>

9 IFME. (2020). Analizë gjithëpërfshirëse e sektorit të TIK-ut në Kosovë: Ndryshimet në ekosistemin e TIK-ut që nga miratimi i Strategjisë së TI-së. Instituti për Ekonominë e Tregut të Lirë (IFME) / Oda Ekonomike e Kosovës. Marrë nga <https://ietl-oek.com/wp-content/uploads/2020/03/Report-Comprehensive-Analysis-of-ICT-Sector-in-Kosovo.pdf>

10 Komisioni Evropian, <https://cordis.europa.eu/article/id/14493-european-it-observatory-report-now-available>

sistemit, zhvillimi dhe vendosja e aplikacioneve, aplikimi) dhe shërbimet e TI-së (projekt, jashtëkontraktimi duke përjashtuar kontraktimin e proceseve të biznesit (BPO)), mbështetje dhe vendosje, shërbime BPO duke përfshirë këshillimin e biznesit). Në mënyrë të ngjashme, Banka Botërore përcakton TIK-un që në përgjithësi përbëhet nga hardueri, softueri, rrjetet dhe mediat për mbledhjen, ruajtjen, përpunimin, transmetimin dhe prezantimin e informacionit (zë, të dhëna, tekst, imazhe).¹¹

Tabela 1: Madhësia e sektorit të TIK-ut në Kosovë

Dimensioni	Shifrat
Numri i firmave ^a	Më shumë se 1200
Madhësia ^b	Mikro (84,5%); E vogël (12,7%); E mesme (2,4%); E madhe (0,4%)
Punësimi në TIK ^c	11.500
Eksporti/importi i shërbimit në TIK ^d	€98,8 / €48,0 milionë
Eksporti/importi i pajisjeve të TI/TIK ^e	€9,8 / €114,8 milionë
Kompanitë eksportuese ^e	91%
Tregjet e synuara / Potenciali i eksportit ^f	Gjermani (46,9%) / (83,9%) SHBA dhe Kanada (46,9%) / (64,5%)
Mënyrat e eksportimi ^h	Eksportet direkte (73,5%) Filial (20,6%) Partneri i shpërndarjes (20,6%) Sipërmarrje e përbashkët (14,7%) Zyra e Përfaqësimit (11,8%)

Burimi: a. ASK; b. MIET; c. KAS ; d. Banka Qendrore e Kosovës; e. ASK; f. Shfaqja e teknologjisë së informacionit dhe komunikimit të Kosovës- STIKK, h: ASK

Sipas SShoqatës së teknologjisë së informacionit dhe komunikimit të Kosovës - STIKK, 120 biznese të TIK punësojnë rreth 3.000 programues profesionistë, duke e paraqitur sektorin e TI-së si një punëdhënëse të rëndësishme. Përkufizimet e ndryshme dhe shtrirja e sektorit të TIK-ut çuan në mosmarrëveshje rreth statistikave të punësimit dhe numrit të kompanive të TIK-ut në Kosovë. ASK-ja llogarit rreth 1200 biznese të TIK-ut. Ndërsa STIKK argumenton se statistikave të raportuara nga ASK-ja dhe regjistri i bizneseve të MINT-it për sa i përket numrit të kompanive të TIK-ut dhe numrit të të punësuarve janë shumë më të vogla se sa raportohen (rreth 20 biznese të TIK-ut). Për shembull, burimi i këtyre kontradiktave mund të lidhet me përkufizimin që përdorin institucionet kur raportojnë këto statistika. MINT përdor një përkufizim më të gjerë të TIK-ut dhe fushëveprimit (shih Tabelën 2).

Numri i të punësuarve në sektorin e TIK-ut në vitin 2020 varion nga 11.500 deri në 14.000 në varësi të burimeve të informacionit të përdorur dhe informalitetit.¹² Për më tepër, sektori i TIK-ut mbulon 4% të normës

11 Për më shumë informacion rreth Dokumentit Strategjik të Sektorit të Teknologjisë së Informacionit dhe Komunikimit të Grupit të Bankës Botërore TIK http://info.worldbank.org/ict/ICT_ssp.html

12 Vini re se statistikave zyrtare, zakonisht nënvlerësojnë potencialin e sektorit sepse nuk marrin parasysh kontributin e kompanive dhe individëve që operojnë në sektorin informal.

totale të punësimit. Numri i punonjësve të TIK-ut është dyfishuar në katër vitet e fundit, me një numër të jashtëzakonshëm të punonjësve femra në vitin 2019.

Nën-sektorët e industrisë së TIK-ut kanë potencial për të eksportuar dhe për të gjetur mundësi të veçanta të tregut. Këto firma janë të fokusuara në ofrimin e shërbimeve/produkteve të tilla si zhvillimi i softuerit, shërbimet inxhinierike, operacionet e rrjetit dhe sistemit, prokurimi elektronik, kontraktimi i proceseve të biznesit (BPO), zhvillimi i aplikacioneve celulare, marketingu dixhital, përmirësimi pas prodhimit (media), telemarketing dhe qendrat mbështetëse (qendrat e thirrjeve), konsulenca për TIK dhe siguria kibernetike. Për më tepër, shërbime të tilla si zhvillimi i softuerit personal, zhvillimi/dizajnimi i ueb-it, aplikacionet mobile dhe testimi i softuerit janë aftësi të kompanive të TIK-ut në Kosovë. Në veçanti, kompanitë e TIK-ut kanë ndërtuar aftësi në fusha të veçanta si testimi i softuerit dhe siguria e TI-së (ISO 27000).

Profili i Kompanive të Sektorit

Sektori i TIK-ut në Kosovë është i organizuar në 13 nën-sektorë kryesorë që rrjedhin nga gjashtë ndarjet kryesore në nomenklaturën NACE ('Nomenclature statistique des Activités économiques dans la Communauté Européenne', Tabela 2).

Tabela 2: Struktura industriale e firmave në sektorin e TIK

Divizioni (sektori)	Grupi (Industria)	Klasa (nësektori industrial)
Veprimtaritë botuese	Botimi i librave, botimeve periodike dhe veprimtarive të tjera botuese	Botimi i librit
		Botimi i drejtorive dhe listave postare
		Botimi i gazetave
		Botimi i revistave dhe periodikëve
		Aktivitete të tjera botuese
	Publikimi i softuerit	Botimi i lojërave kompjuterike Botime të tjera softuerësh
Prodhimi i filmave, videove dhe programeve televizive, regjistrimi i zërit dhe aktivitetet e botimit të muzikës	Aktivitete filmike, video dhe programe televizive	Aktivitetet e prodhimit të filmave, videove dhe programeve televizive
		Aktivitetet e postproduksioni të filmave, videove dhe programeve televizive
		Aktivitetet e shpërndarjes së filmave, videove dhe programeve televizive
		Aktivitetet e projeksionit të filmave
	Aktivitetet e regjistrimit të zërit dhe publikimit të muzikës	Aktivitetet e regjistrimit të zërit dhe publikimit të muzikës
Aktivitetet programore dhe transmetimi	Transmetim radiofonik	Transmetim radiofonik
	Aktivitetet e programimit dhe transmetimit televiziv	Aktivitetet e programimit dhe transmetimit televiziv

Telekomunikacioni	Aktivitetet e telekomunikacionit me tela	Aktivitetet e telekomunikacionit me tela
	Aktivitetet e telekomunikacionit pa tela	Aktivitetet e telekomunikacionit pa tela
	Aktivitetet e telekomunikacionit satelitor	Aktivitetet e telekomunikacionit satelitor
	Aktivitete të tjera të telekomunikacionit	Aktivitete të tjera të telekomunikacionit
Programim kompjuterik, konsulencë dhe aktivitete të ngjashme	Programim kompjuterik, konsulencë dhe aktivitete të ngjashme	Aktivitetet e programimit kompjuterik
		Aktivitetet e konsulencës kompjuterike
		Aktivitetet e menaxhimit të objekteve kompjuterike
		Aktivitete të tjera të shërbimit të teknologjisë së informacionit dhe kompjuterit
Aktivitetet e shërbimit të informacionit	Procesimi i të dhënave, hostimi dhe aktivitetet e ndërlidhura; portalet e internetit	Përpunimi i të dhënave, hostimi dhe aktivitetet e ndërlidhura
		Ueb portalet
	Aktivitete të tjera të shërbimit të informacionit	Aktivitetet e agjencisë së lajmeve
		Aktivitete të tjera të shërbimit të informacionit n.e.c.

Burimi: Agjencia e Regjistrimit të Bizneseve Kosovare (ARBK, 2022)

2.2 Tregjet e Industrisë së TIK-ut në Kosovë

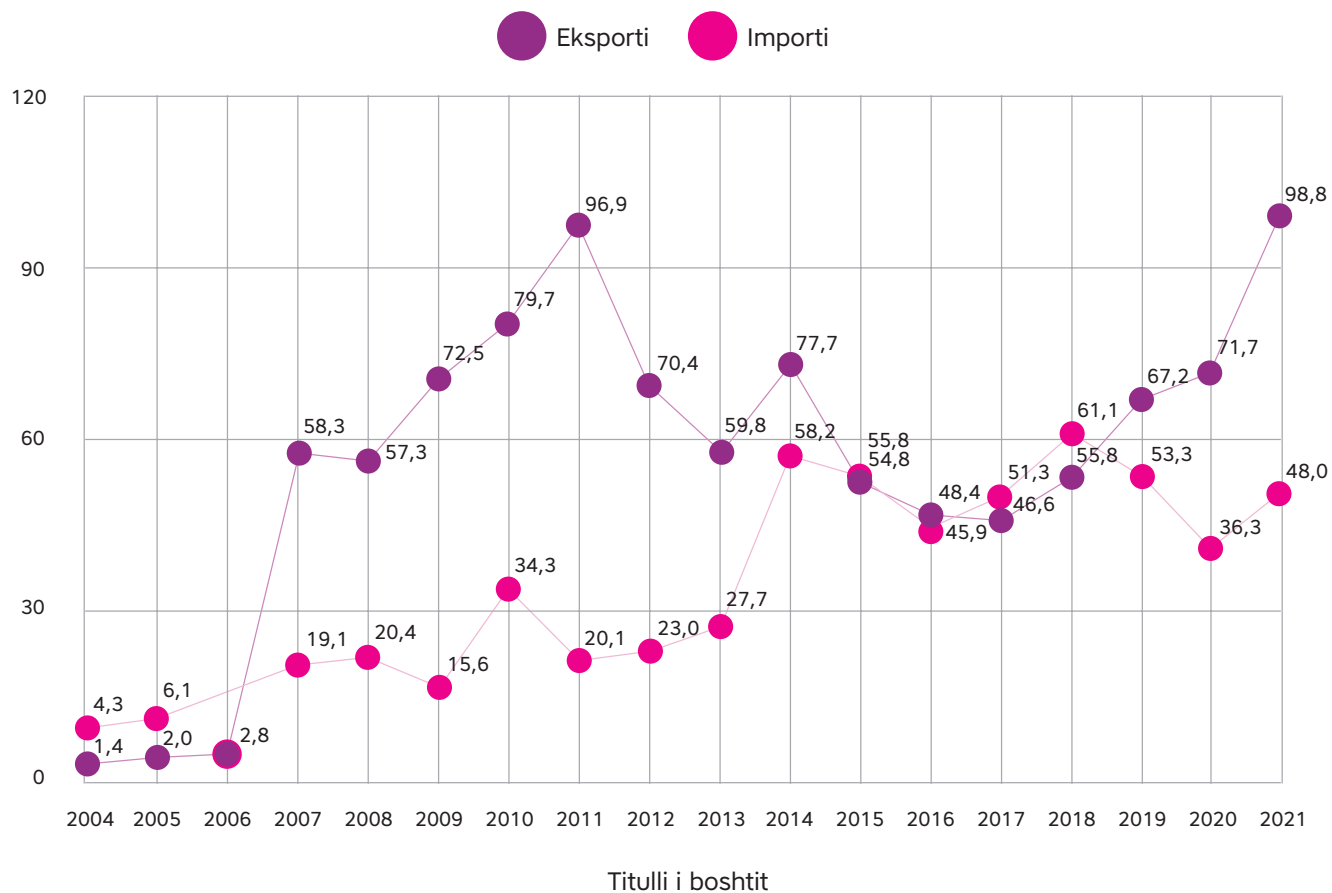
Sipas vlerësimeve, afërsisht 91% e kompanive të TI-së janë shërbime dhe produkte të orientuara drejt eksportit në tregjet ndërkombëtare (Barometri i Industrisë së IT-së në Kosovë)¹³. Përqindja e eksportit të produkteve dhe shërbimeve të bizneseve të TIK-ut është rritur për më shumë se një çerek në tre vitet e fundit në 74% (sipas STIKK). Këto statistika tregojnë se mesatarja e kompanive TIK që eksportojnë është 75%, që tregon se 25% e pjesës së tyre të tregut është tregu vendas ose të ardhurat nga shërbimet dhe produktet që ofrojnë (75%) 25% mesatarisht vijnë nga tregu vendas. Banka Qendrore e Kosovës (BQK)¹⁴ evlerëson se eksporti i shërbimeve të TIK-ut në vitin 2021 ishte 98,8 milionë euro, ndërsa importi 48,0 milionë euro. Këto statistika tregojnë se bilanci tregtar është pozitiv në 50,8 milionë euro. Këto vlerësime

13 STIKK, Barometri i TI-së në Kosovë, 2021, <https://stikk.org/wp-content/uploads/2021/06/IT-Barometri-2020.pdf>

14 <https://bqk-kos.org/>

të BP-së përfshijnë transaksionet e eksportit dhe importit të shërbimeve të telekomunikacionit, kompjuterit dhe informacionit.

Figura 1: Vlera vjetore e importeve dhe eksporteve të industrisë së TIK-ut, 2004-2021

Burimi: Llogaritja e autorëve, Banka Qendrore e Kosovës

3. Plani i palëve të interesuara

Palë të ndryshme të interesit luajnë një rol thelbësor në zhvillimin e zinxhirit të vlerës së sektorit të TIK-ut. Këta palë të interesuara mund të ndahen në tre grupe sipas roleve të tyre përkatëse.

Palët e interesuara kryesore janë të përfshirë drejtpërdrejt dhe aktivisht në zinxhirin e vlerës së TIK-ut. Palët e interesuara dytësore kanë një marrëdhënie indirekte pasi shumica e tyre janë përgjegjës për mjedisin e biznesit në të cilin janë ngulitur zinxhirët e vlerës së TIK-ut. Kjo nuk do të thotë se ato janë më pak të rëndësishme për zhvillimin e zinxhirit të vlerës së prodhimit të metaleve. Palët e interesuara terciare janë aktorë të jashtëm që as nuk marrin vendime dhe as nuk përfitojnë drejtpërdrejt nga operacionet e zinxhirit të vlerës.

Nga njëra anë, palët e interesuara luajnë role të ndryshme mundësuese në ekosistemin e TIK-ut dhe inovacionit të Kosovës. Nga ana tjetër, ata ndonjëherë mund të kenë interesa të ndryshme, ndërsa dinamika mes tyre është interesante për t'u kuptuar. Palët e interesuara, si ministritë apo shoqatat, kanë një marrëdhënie indirekte me subjektet kryesore prodhuese pasi shumica e tyre janë përgjegjëse për mjedisin e biznesit në të cilin janë ngulitur zinxhirët e vlerës së prodhimit të TIK-ut. Kjo nuk do të thotë se ato janë më pak kritike për zhvillimin e këtij zinxhiri vlerash.

Tabela 3: Palët kryesore të interesit në zinxhirin e vlerës së TIK-ut

Nr.	Palët e interesuara (grupet)	Interesi	Rëndësia	Ndikimi	Shembuj
1	NMVM-të	NMVM-të nga sektori i TIK-ut mbulojnë të gjithë zinxhirin e vlerës. Zinxhiri i vlerës është i shkurtër, me një numër të kufizuar blerësish, veçanërisht furnitorë. Megjithatë, firmat më të mëdha që operojnë ndërkombëtarisht kanë mundësinë të zgjerojnë dhe rrisin potencialin e aktiviteteve kontraktuese dhe nënkontraktuese. Zgjerimi i shërbimeve të TIK-ut mund të përmirësojë konkurrencën e tyre dhe të çojë në krijimin e vendeve të reja të punës të fokusuara kryesisht në shërbimet me vlerë të lartë të shtuar. Ekziston një mundësi e madhe për bashkëpunim horizontal të NMVM-ve në këtë sektor. Ka shumë programues dhe kodues individualë, ndër të tjera, në sektorin e TIK-ut, të cilët mund të integrohen për të zgjeruar potencialin kontraktues të sektorit të TIK-ut në tregun ndërkombëtar.	4	3	

Nr.	Palët e interesuara (grupet)	Interesi	Rëndësia	Ndikimi	Shembuj
2	Universitetet dhe Institucionet e Kërkimit dhe Zhvillimit (R&D).	Universitetet dhe institucionet e Kërkimit dhe Zhvillimit (R&D) supozohet të ofrojnë të diplomuar të trajnuar mirë, si dhe të ofrojnë zgjidhje inovative dhe produkte të reja të bazuara në TIK, të cilat mund të prezantohen nga industria vendase. Institucionet e arsimit të lartë dhe firmat K&Zh duhet të forcojnë bashkëpunimin me sektorin tregtar dhe bizneset private. Bashkëpunimi i ngushtë i këtyre institucioneve me qendrat e inovacionit mund të zhblllokojë potencialin për zhvilluesit, firmat inovative dhe bizneset fillestare që do të konkurrojnë ndërkombëtarisht.	4	4	- Universiteti i Prishtinës (Fakulteti i Inxhinierisë Elektrike dhe Kompjuterike) - Institucionet e Arsimit të Lartë Privat
3	Iniciativat e grupimeve, Parqet e Teknologjisë dhe BMO-të e tjera	Ky grup i palëve të interesuara supozohet të forcojë kapacitetin e inovacionit dhe konkurrencën e sektorit të TIK dhe shërbimeve me vlerë të lartë të shtuar. Qendrat e inovacionit dhe qendrat e sipërmarrjes ofrojnë mundësi rrjetëzimi, shkëmbim përvojash, transferim njohurish, transferime teknologjike, rritje dhe mundësi kapitali sipërmarrës përmes ndërtimit të komunitetit ose bërjes së ndeshjeve.	5	4	- Qendra e Inovacionit të Kosovës (ICK), - Parku i Inovacionit dhe Trajnimit (ITP), - VentureUP (Universiteti i Prishtinës) - Kompanitë private dhe inkubatorët (p.sh. Gjirafa Lab, laborator i UNICEF-it (Fondi Ndërkombëtar i Kombeve të Bashkuara për Emergjencën e Fëmijëve), J-coders)
4	Shoqatat	Asociacionet luajnë një rol vendimtar pasi ato përfaqësojnë një zë kolektiv të TIK-ut në Kosovë. Shoqatat promovojnë interesat konvergjente të bizneseve dhe individëve në fushën e TIK-ut. Disa shembuj përfshijnë lobimin, avokimin për të përmirësuar kuadrin rregullator, zbatimin e kërkimit dhe analizave specifike të industrisë dhe lehtësimin e zhvillimit profesional të përbërësve të sektorit.	4	3	Dhoma të Specializuara në TIK - STIKK

Nr.	Palët e interesuara (grupet)	Interesi	Rëndësia	Ndikimi	Shembuj
5	Oda Ekonomike e Kosovës (OEK)	OEK i shërben ekonomisë së Kosovës dhe është një partner thelbësor për shumë institucione kombëtare. Ofron dialog social dhe promovon zhvillimin ekonomik dhe politikat e mira makroekonomike	4	3	Dhoma të Specializuara në TIK - STIKK
6	Ministria e Ekonomisë (ME)	Fokusi kryesor i ME-së është të hartojë politika dhe strategji për zhvillimin e përgjithshëm ekonomik të Republikës së Kosovës si dhe të mbështesë zhvillimin e ekonomisë së tregut, liberalizimin e tregut në shërbimet publike dhe futjen e kapitalit privat në përpjekjet publike. ME fokusohet në mbështetjen e teknologjisë së informacionit, inovacioneve dhe tregtisë elektronike. ME gjithashtu synon të stimulojë zhvillimin e sistemeve të trajnimit të teknologjisë së informacionit.	4	4	Ligjet dhe rregulloret
7	Ministria e Industrisë, Ndërmarrësisë dhe Tregtisë (MINT)	MINT është përgjegjës për mbështetjen e sektorit privat duke ofruar kushte të përshtatshme kornizë për rritje dhe konkurrencë. Rritja e strategjive dhe ndërhyrjeve përkatëse të ofruara nga MINT mund të ndihmojë sektorin e TIK-ut të konkurrojë më mirë në nivel kombëtar dhe ndërkombëtar dhe të nxisë investimet në këtë sektor.	4	4	MINT, Agjencia Kosovare për Mbështetjen e Ndërmarrjeve të Investimeve (KIESA)

Nr.	Palët e interesuara (grupet)	Interesi	Rëndësia	Ndikimi	Shembuj
8	Ministritë e tjera	Ministritë e tjera mund të mbështesin në mënyrë indirekte zhvillimin e zinxhirit të vlerës së sektorit të TIK-ut në Kosovë. Shembujt përfshijnë përmirësimin e programeve të arsimit dhe trajnimit, mbështetjen e infrastrukturës K&Zh, duke përfshirë lidhjen me brez të gjerë ose programin e nxitjes (tatime), kuponat e inovacionit dhe mundësi të tjera grantesh.	3 - 4	3	- Ministria e Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës (MMPHI) - Ministria e Financave, Punës dhe Transfereve (MFLT) - Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë (MASHT)
9	Agjencitë për mbështetjen e investimev	Disa subjekte, si KIESA, janë të mandatuar të promovojnë dhe mbështesin investimet dhe investorët e interesuar për t'u angazhuar në Republikën e Kosovës. KIESA në kuadër të MIET-it harton instrumente për të mbështetur sektorin e TIK-ut, kryen analiza sektoriale dhe organizon ngjarje për bërjen e ndeshjeve. Këto subjekte u ofrojnë investorëve një grup të gjerë shërbimesh, duke filluar nga mbështetja para investimit deri te shërbimet e kujdesit pasues.	3	2	- KIESA - Agjencitë promovuese të konsulencës private
10	Partnerët ndërkombëtarë dhe institucionet e BE-së	Shumë partnerë ndërkombëtarë në Kosovë mbështesin entitete të ndryshme të sektorit privat dhe publik. Ato synojnë të përmirësojnë kushtet kornizë për rritjen, qëndrueshmërinë dhe krijimin e vendeve të punës. Donatorët ndërkombëtarë ofrojnë shumë mundësi financimi për të mbështetur bizneset fillestare në sektorin e TIK-ut.	4	4	- GIZ - Agjencia e Shteteve të Bashkuara për Zhvillim Ndërkombëtar (USAID) - Komisioni i BE-së - Agjencia Suedeze për Bashkëpunim Ndërkombëtar për Zhvillim (SIDA)

4. Analiza e zinxhirit të vlerës

4.1 Planifikimi i zinxhirit të vlerës së sektorit

Figura 2 përshkruan planifikimin e zinxhirit të vlerës së sektorit TIK. Funkzionet kritike të zinxhirit thelbësor të vlerës së TIK-ut janë industrinë e prodhimit të pajisjeve të TIK-ut që mund të kategorizohen në prodhimtarinë e prodhimit të TIK-ut dhe shërbimeve të TIK-ut¹⁵. Produktet harduerike dhe softuerike që prodhojnë TIK synojnë të përmbushin funksionin e përpunimit dhe komunikimit të informacionit ose duhet të përdorin përpunimin elektronik për të zbuluar, matur ose regjistruar fenomene fizike ose për të kontrolluar një proces fizik. Prodhimi i harduerit TIK në Kosovë është minimal, ndërsa shërbimet e lidhura me TIK janë shumë të zhvilluara. Shërbimet e prodhimit të TIK përfshijnë ofruesit e përmbajtjes/zhvilluesit e softuerit. Këto përfshijnë pjesët e softuerit të industrisë së IT dhe kanë të bëjnë me zhvillimin e softuerit dhe gjenerimin e përmbajtjes. Bazuar në aftësitë e kërkuara, ai mund të klasifikohet si shërbime të aktivizuara nga TI, menaxhim i përmbajtjes/zhvillim softuerësh dhe këshillim teknologjik. Ofruesit e përmbajtjes shihen gjithashtu si shërbime prodhuese të TIK-ut, pasi ato synojnë të mundësojnë funksionin e përpunimit të informacionit dhe komunikimit me mjete elektronike. Shërbimet e lidhura me TIK-un janë premtuese në Kosovë, veçanërisht duke marrë parasysh fokusin e sektorit të TIK-ut në tregun global.

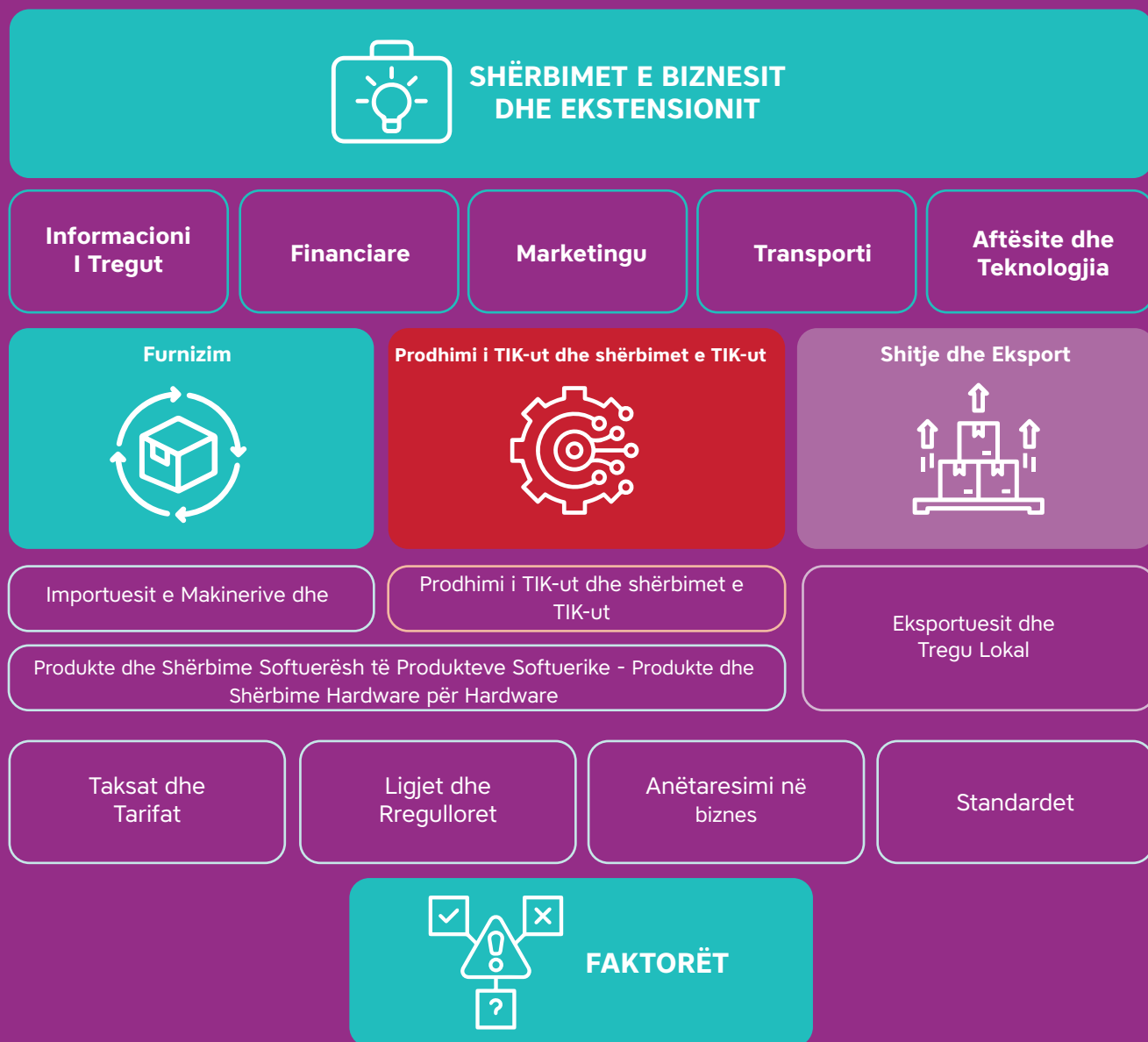
Furnizimi (kryesisht makineri dhe pajisje), prodhimi dhe shërbimet e TIK-ut dhe shitja me pakicë përfaqësojnë funksionet kryesore të zinxhirit bazë të vlerës. Për shkak të veçorive specifike, sektori i TIK-ut përqendrohet kryesisht në shërbimet e prodhimit të TIK-ut dhe burimeve të tjera të përpunimit të biznesit. Rrjedhimisht, shumica e firmave në këtë studim kryejnë të gjitha këto funksione apo shërbime. Një vështrim më i afërt në sektorin e TIK-ut zbulon një zinxhir vlere relativisht të thjeshtë, ku lënda e parë e importuar është shumë e kufizuar. Inputet kryesore në zinxhirin e vlerës përfshijnë fuqinë punëtore të pajisur me aftësi të lidhura me TIK-un. Gjithashtu, importimi i makinerive dhe pajisjeve të TIK-ut është jetik për zhvillimin e sektorit të TIK-ut në zinxhirin e vlerës pasi shumica e pajisjeve dhe komponentëve të lidhur vijnë nga jashtë. Vlera e shtuar në sektor po rritet për shkak të përqendrimit të firmave në tregjet e eksportit në BE dhe SHBA, gjë që rrit nevojën për shkallëzim në Kosovë për të përmbushur kërkesën e shtuar jashtë vendit. Interesi i ndërmarrjeve kosovare të TIK-ut në tregun vendor është i kufizuar në shërbimin e sektorit privat dhe projekteve qeveritare.

Shërbimet mbështetëse të TIK-ut organizohen rreth sektorit, kryesisht në lidhje me financat, informacionin e marketingut, aftësitë dhe teknologjinë. Shumica e këtyre shërbimeve mbështetëse nuk janë specifike për industrinë e TIK-ut (me përjashtim të TIK-ut dhe aftësive teknologjike, të cilat janë shumë specifike) dhe kështu shpesh dështojnë të përmbushin kërkesat e industrisë për të përmbushur kërkesën në rritje në tregjet globale. Së fundi, mjedisi favorizues karakterizohet kryesisht nga ligjet dhe rregulloret, si dhe nga taksat dhe sistemet e tarifave. Kompanitë organizohen rrallë në BMO dhe standardet e cilësisë nuk zbatohen shumë shpesh.¹⁶

15 McCormick, D., & Onjala, J. (2007). Metodologjia për analizën e zinxhirit të vlerës në kornizat e industrisë së TIK për studimin e Afrikës.

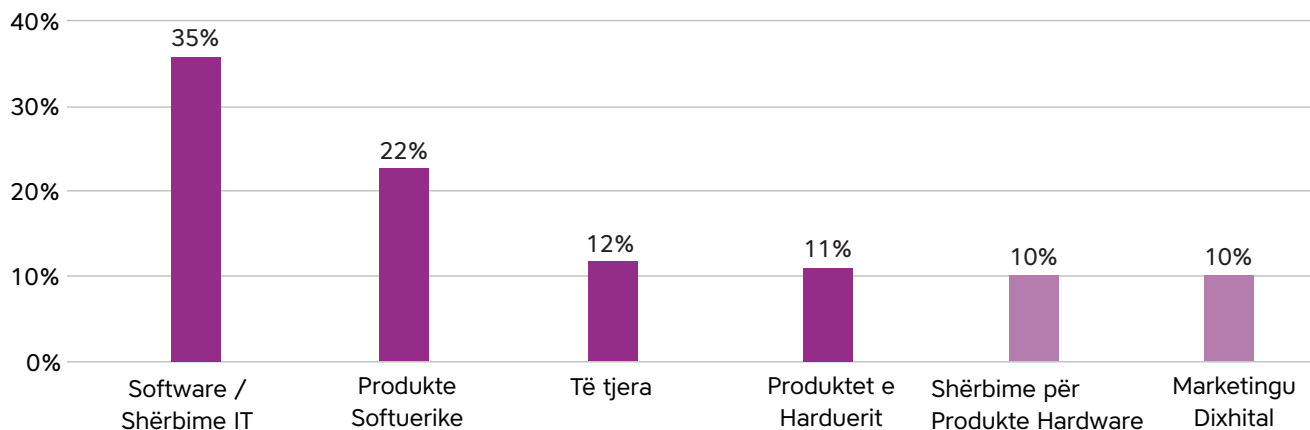
16 Rolet kryesore të zinxhirit përfshijnë prodhuesit e harduerit, prodhuesit e softuerëve, shitësit e pavarur të softuerëve, shitësit e pajisjeve dhe softuerëve, integruarit dhe konsulentët e sistemit, të përfaqësuar në prodhuesit e harduerit që ndërtojnë komponentë si kompjuterë, serverë, sisteme rrjeti dhe komponentë të tjerë të nevojshëm për të ndërtuar një qendër të dhënash. Prodhuesit e softuerëve zhvillojnë aplikacione për ndërmarrje, disa prej të cilave bazohen në kërkesat e klientëve. Këta akterë duhet të njohin shumë mirë sektorët e klientëve të tyre të synuar dhe t'i përshtatin aplikimet e tyre me kontekstin. • Shitësit e pavarur të softuerit, duke filluar nga aplikacionet e zhvilluara ad hoc për një kompani, më vonë përfshijnë aplikacione të tilla në paketa për t'u propozuar klientëve të rinj. I Rishitësit e pajisjeve dhe softuerëve tregtojnë produkte harduerësh dhe softuerësh ose paketa të thjeshta softuerësh. Për më tepër, ato ofrojnë konfigurim, instalim, ndihmë dhe mirëmbajtje. Aplikacionet zhvillohen nga ISV, nga të cilat kjo kategori përfaqëson kanalin e shitjes. I Integruarit e sistemit kujdesen për integrimin e sistemeve të ndryshme me qëllim që të krijojnë një strukturë të re funksionale e cila mund të shfrytëzojë potencialin e sistemit fillestar. Integrimi mund të kryhet në një nivel aplikacioni. https://www.politesi.polimi.it/bitstream/10589/131142/1/2016_12_Millefanti.pdf

Figura 2: Planifikimi i zinxhirit të vlerës së TIK-ut

Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritja e autorëve

Rezultatet e anketës tregojnë se shërbimet softuerike/IT janë aktivitetet më të zakonshme të ofruara nga 35% e kompanive të TIK-ut, të ndjekura nga prodhimi i softuerit (22%), produktet harduerike (11%), shërbime për produkte harduerike (10%), dhe shërbime të marketingut dixhital (10%) dhe të tjera (12%). Shumica e NMVM-ve kryejnë të paktën dy aktivitete të funksioneve kryesore të zinxhirit të vlerës.

Figura 3: FunkSIONET E ZINXHIRIT TË VLERËS SË NMVM-VE TË INTERVISTUARA

Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritja e autorëve

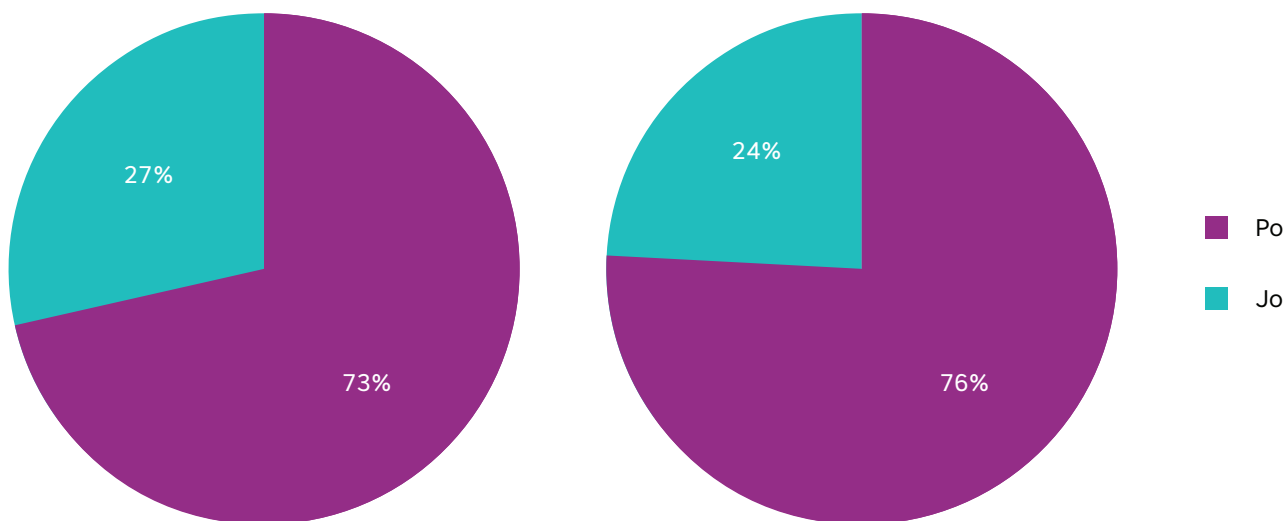
Rezultatet e anketës tregojnë se shërbimet softuerike/IT janë aktivitetet më të zakonshme të ofruara nga 35% e kompanive të TIK-ut, të ndjekura nga prodhimi i softuerit (22%), produktet harduerike (11%), shërbime për produkte harduerike (10%), dhe shërbime të marketingut dixhital (10%) dhe të tjera (12%). Shumica e NMVM-ve kryejnë të paktën dy aktivitete të funksioneve kryesore të zinxhirit të vlerës.

4.2 Analiza e zinxhirit të vlerës: Ana e furnizimit

Kompanitë në sektorin e TIK varen ndjeshëm nga importimi i produkteve/shërbimeve të lidhura me TIK-un, veçanërisht makineritë dhe pajisjet (hardware). Shërbimet dhe produktet e TIK-ut vijnë nga Kosova me 59%, pasuar nga 29% nga Evropa dhe në mbarë botën, dhe 12% në rajonin e Ballkanit.

Për sa i përket aktiviteteve të nënkontraktimit në rritje dhe në prapambetje brenda zinxhirit të vlerës, të dhënat e anketës tregojnë një korrelacion të fortë midis aktiviteteve të nënkontraktimit në rritje dhe prapa. 76% e kompanive vendase të TIK-ut kanë raportuar se janë nënkontraktuar nga kompani të tjera, kryesisht nga BE dhe SHBA. Për më tepër, në të njëjtën kohë, shumë deklaruan se kanë edhe disa aktivitete nënkontraktuese (më shumë se 70%). Meqenëse shumica e kompanive të TIK operojnë globalisht, intervistat me STIKK dhe palët e tjera të interesuara treguan një nevojë të shtuar për zgjerimin e biznesit, gjë që rriti gjithashtu nevojën për nënkontraktim të ekspertëve të TIK-ut ose kompanive individuale (kryesisht zhvilluesit).

Figura 4: Aktivitetet e nënkontraktimit prapa dhe lart në zinxhirin e vlerës së TIK-ut

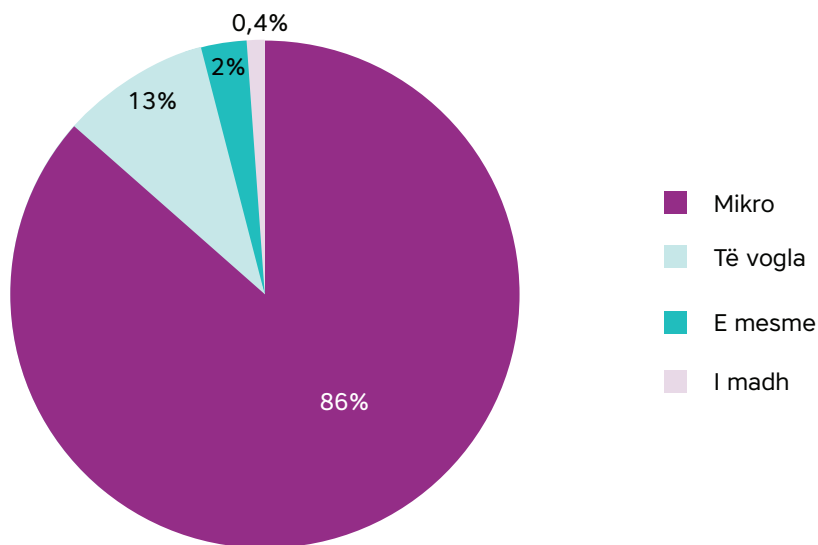

Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritja e autorëve

4.3 Analiza e zinxhirit të vlerës: Ana e Prodhuesit

Numri i ndërmarrjeve të përfshira në anketë ishte 71. Shumica e kompanive të anketuara ishin mikro (86%), pasuar nga ndërmarrjet e vogla me 13%, dhe ndërmarrjet e mesme (2% respektivisht). Shpërndarja e madhësisë përputhet mirë me ndërprerjen specifike të sektorit në Tabelën 1. Këto gjetje gjithashtu dhanë një pasqyrë të karakteristikave të ndërmarrjeve që operojnë në sektorin e TIK-ut. Sa i përket aktiviteteve, këto ndërmarrje operojnë në aktivitete të ndryshme si shërbime softuerike/IT (35%), produkte softuerike (22%), produkte harduerike (11%), shërbime për produkte harduerike (10%), marketing dixhital (10%) dhe të tjera (12%). Në kuadër të kësaj, nuk ka qendra thirrjesh të përfshira në mostër.

Figura 5: Shpërndarja e madhësisë së ndërmarrjeve kanë marrë pjesë në anketë

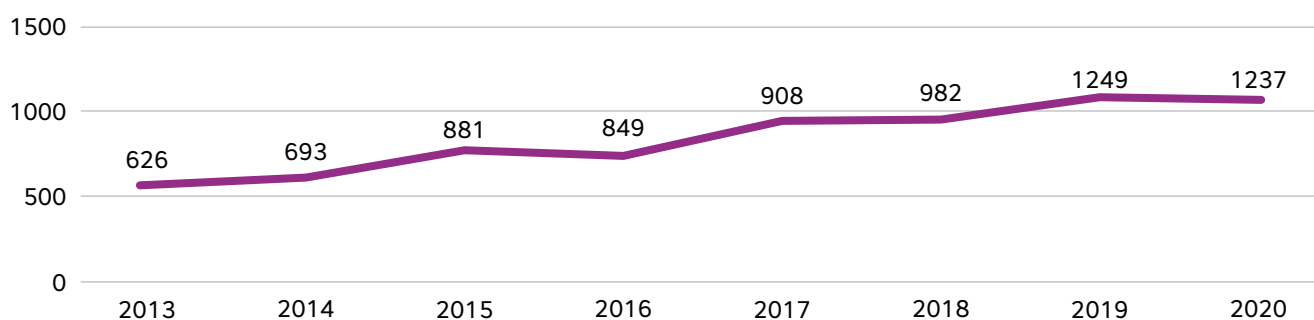

Burimi: Llogaritjet e autorëve, ASK

4.3.1 Aktiviteti dhe Operacioni i Biznesit

Sipas figurës 6, numri i ndërmarrjeve në industrinë e TIK-ut është rritur ndjeshëm që nga viti 2013. Në vitin 2020 numri i ndërmarrjeve ishte 1237, pak më i ulët në krahasim me vitin 2019 me 1249. Megjithatë, numri pothuajse u dyfishua në krahasim me vitin 2013.

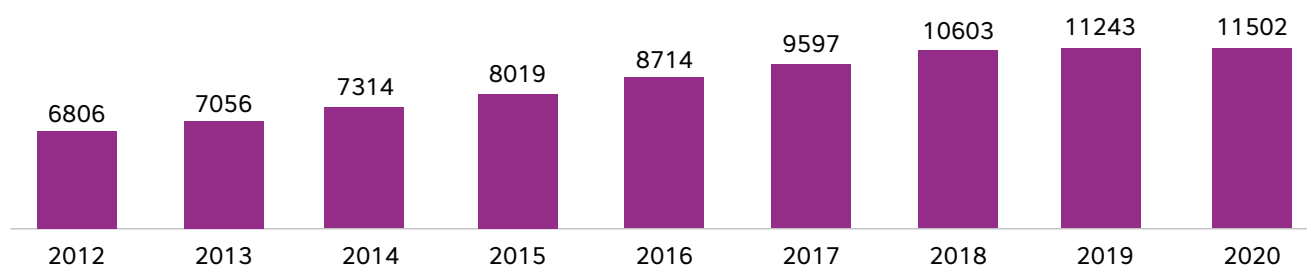
Figura 6: Numri i ndërmarrjeve aktive në TIK

Burimi: Llogaritjet e autorëve, ASK

Figura 7 tregon numrin e të punësuarve në sektorin e TIK-ut ndër vite, i cili rezulton në një model të ngjashëm. Sipas ASK-së, numri i të punësuarve është rritur ndër vite. Në vitin 2020 numri i të punësuarve arriti në 11.502, që është shumë më i lartë se në vitet e mëparshme.

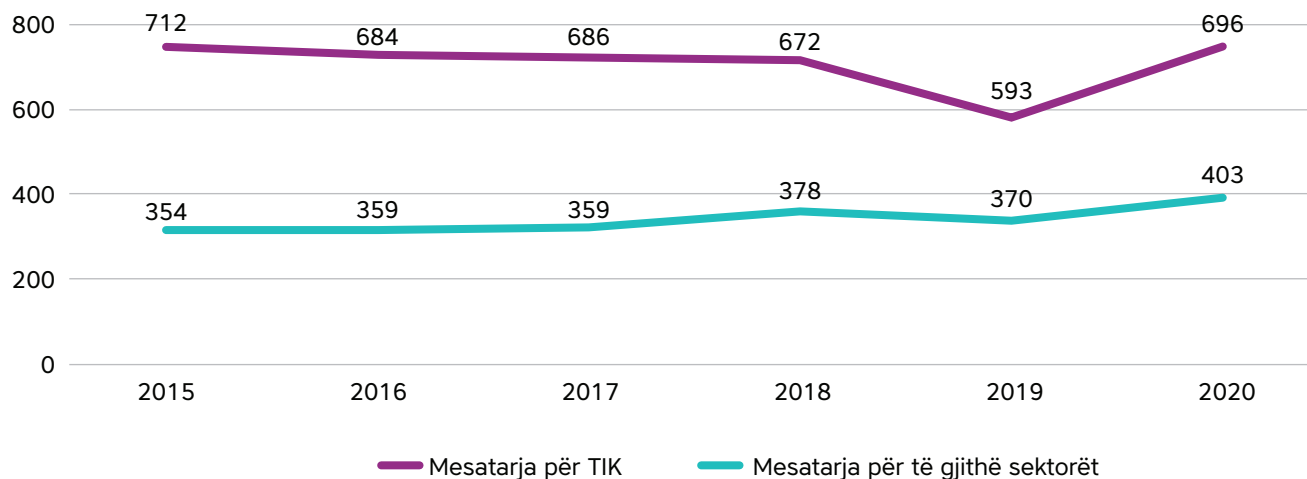
Figura 7: Numri i të punësuarve në industrinë e TIK-ut në Kosovë

Burimi: Llogaritjet e autorëve, ASK

Figura 8 tregon se paga mesatare e TIK-ut në vitin 2020 ishte 696 euro në muaj, që është një rritje e ndjeshme krahasuar me vitin 2019. Krahasuar me pagën mesatare në sektorët e tjerë, mesatarja e pagës në sektorin e TIK është shumë më e lartë se në të gjithë sektorët e tjerë. Interesant është fakti se pagat mesatare në industrinë e TIK-ut kishin rënë lehtësisht në vitin 2019, ndërsa në sektorët e tjerë, paga mesatare mbeti konstante me ndryshime të lehta.

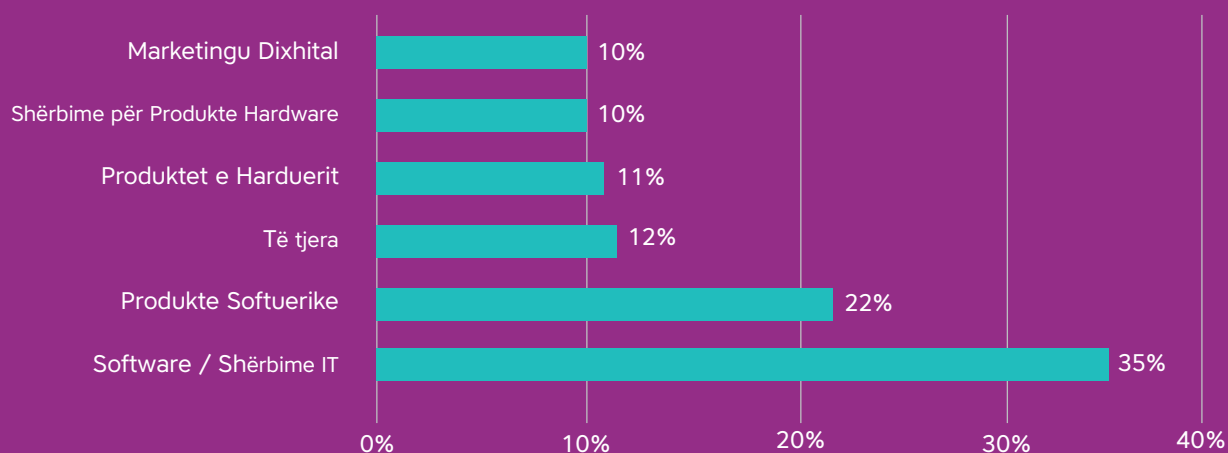
Figura 8: Paga mesatare e sektorit të TIK

Burimi: Llogaritjet e autorëve, ASK

Figura 9 paraqet produktet dhe shërbimet e ofruara nga kompanitë e TIK-ut në Kosovë. Produktet dhe shërbimet kryesore që ofrojnë këto kompani janë shërbimet softuerike/IT (35%), të ndjekura nga produktet softuerike (22%) dhe produktet me një përqindje më të ulët. Këto kompani ofrojnë të tjera (12%), produkte harduerike (11%), shërbime për produkte harduerike (10%) dhe shërbime të marketingut dixhital (10%).

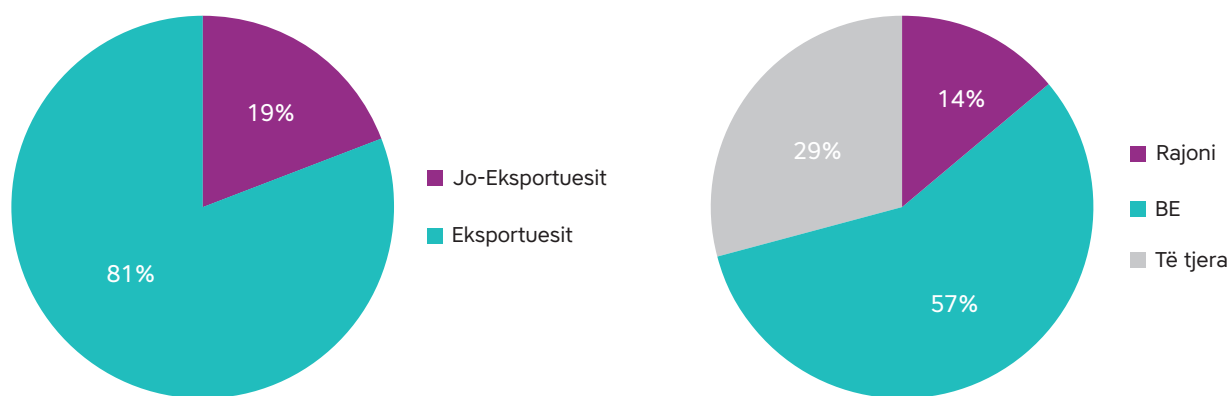
Figura 9: Produktet dhe shërbimet e ofruara nga kompanitë e TIK-ut

4.3.2 Ardita - Tregjet Lokale dhe Eksporti

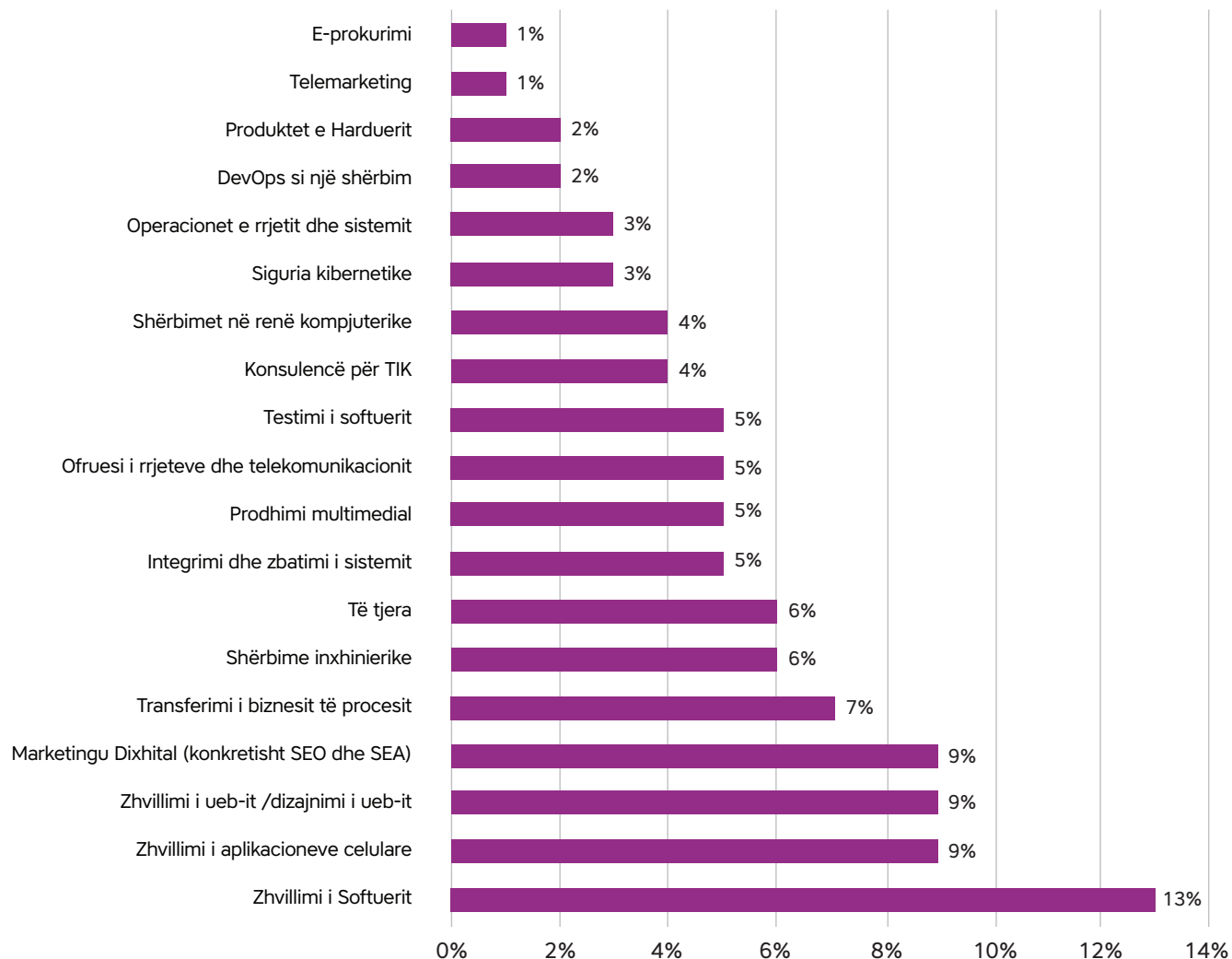
Figura 10a tregon peshën e eksportuesve dhe joeksportuesve. 81% e kompanive kosovare në sektorin e TIK-ut janë eksportuese krahasuar me 19% të kompanive joeksportuese. Për kompanitë eksportuese, Figura 10b tregon se eksportet kryesore të kompanive në sektorin e TIK-ut janë nga tregu evropian me 57%, pasuar nga të tjerat me 29% (p.sh. vende si Amerika dhe Kanadaja) dhe eksportet më të ulëta janë në vendet në Rajon. Gjithashtu, sipas rezultateve të anketës, përqindja mesatare e shitjeve totale të krijuara nga eksportet është 60%.

Figura 10a: Pjesa e eksportuesve dhe joeksportuesve **10b:** Pjesët kryesore të tregut të eksportit

Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritjet e autorit

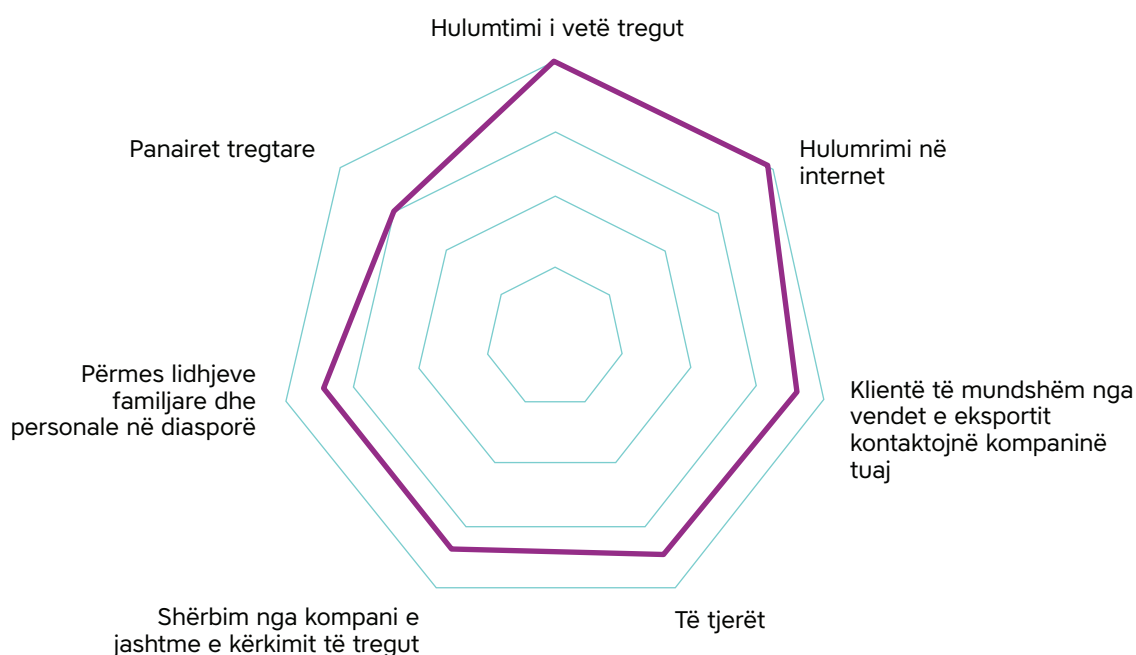
Përveç kësaj, sipas rezultateve të anketës, eksporti më aktual sipas vendeve të kompanive kosovare të TIK-ut janë: Gjermania, Austria dhe Zvicra (vendet DACH; 26%), të pasuara nga SHBA-të dhe Kanadaja (17%), vendet e rajonit ose Shqipëria, Maqedonia e Veriut, Bosnja dhe Hercegovina, Mali i Zi dhe Serbia (14%), MB (11%), dhe Belgjika, Holanda, Luksemburgu (vendet BeNeLuks-it; 10%). Ndërsa, sipas rezultateve të anketës për potencialin e tregut, kompanitë vlerësuan se vendet me potencialin më të lartë të eksportit janë Britania e Madhe (11%), Lindja e Mesme dhe Afrika (11%), DACH (10%), SHBA-të dhe Kanadaja (10%), Franca (10%), Azia (10%), vendet e Beneluks-it (9%), Evropa jugore ose Italia, Spanja, Portugalia (9%) dhe vendet skandinave (9%).

Figura 11: Shërbime dhe produkte që eksportojnë kompanitë e TIK-ut

Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritjet e autorit

Figura 11 tregon se përqindja më e lartë e shërbimeve që eksportojnë kompanitë vendase të TIK-ut janë zhvillimi i softuerit (13%), zhvillimi dhe dizajni i uebit, kontraktimi i proceseve të biznesit dhe marketingu digjital (në veçanti Optimizimi i Motorit të Kërkimit (SEO) dhe Reklamimi i Motorit të Kërkimit (SEA) 9 %). Kompanitë e TIK-ut eksportojnë përqindjen më të ulët të shërbimeve dhe produkteve, e-prokurimit dhe produkteve harduerike me 1%. Në terma të përgjithshëm, Figura 11 paraqet një shumëllojshmëri produkteve dhe shërbimesh që eksportojnë kompanitë e TIK-ut.

Figura 12: Qasja në treg dhe mjetet e identifikimit të klientit, Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritjet e autorit

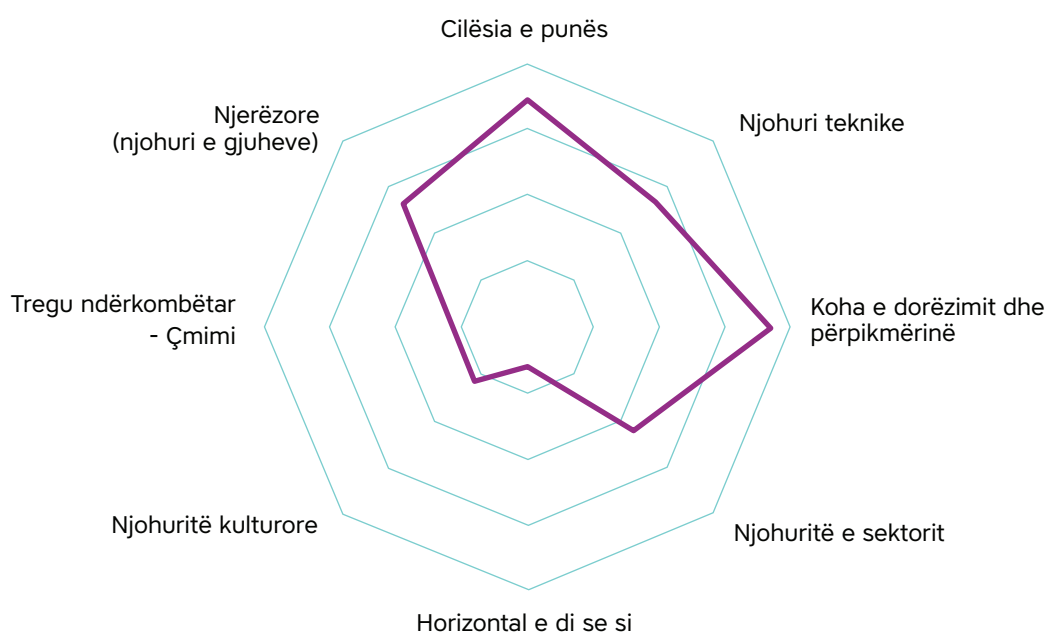

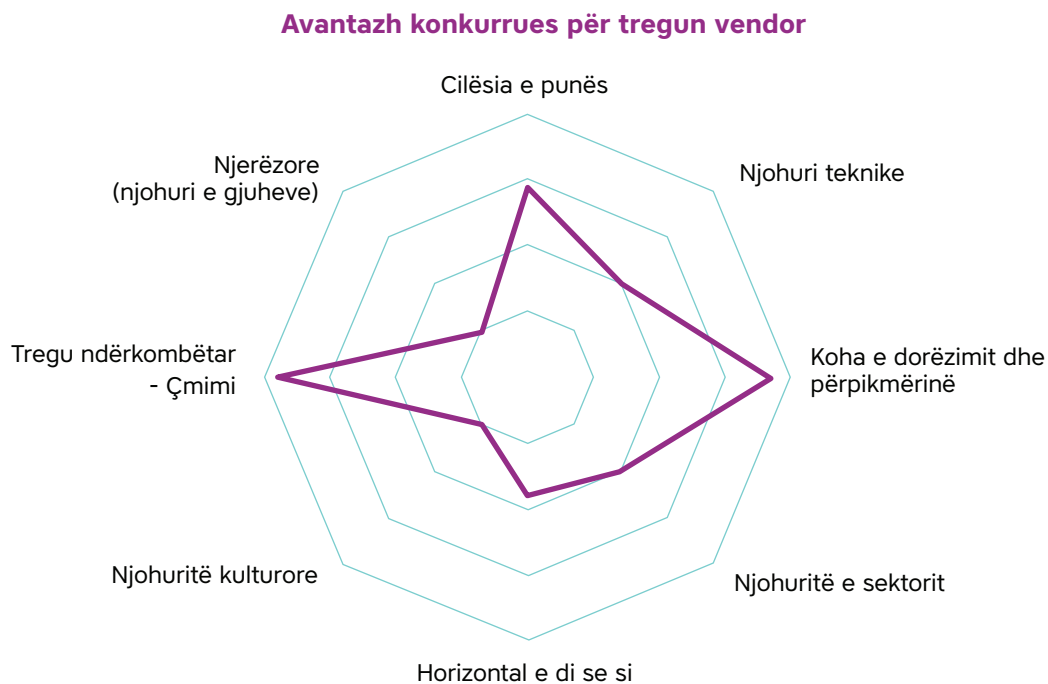
Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritjet e autorit

Figura 12 tregon se cilat mjete dhe qasje përdorin firmat e TIK-ut në Kosovë si burim të qasjes në treg dhe identifikimit të klientëve. Kompanitë e TIK përdorin mënyra të ndryshme për të gjetur klientë, kryesisht nëpërmjet kërkimit të tregut dhe internetit. Sipas të dhënave të anketës, përpjekjet individuale janë një faktor thelbësor në gjetjen e tregjeve dhe klientëve, në të cilat pronarët e kompanive mbështeten në njohuritë dhe përvojën e tyre për të ndërtuar rrjetëzim me klientët.

Figura 13: Vlerësimi i konkurrencës së biznesit për sa i përket tregut vendor dhe atij eksportues

Avantazh konkurrues për tregun e eksportit

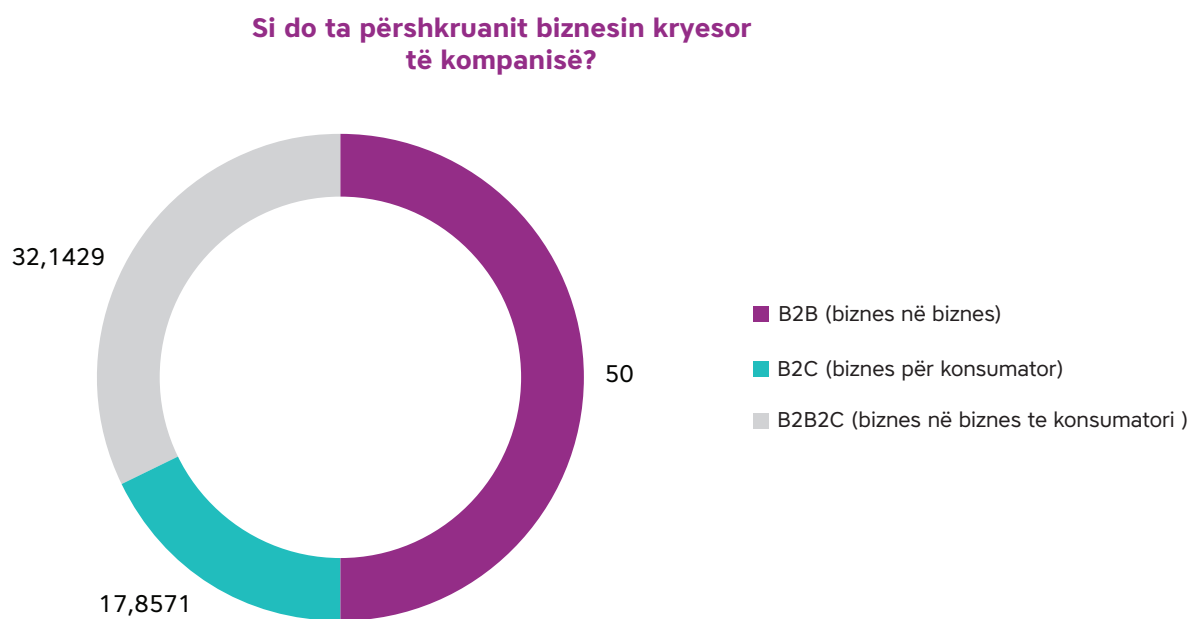
Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritjet e autorit

Figura 13 tregon burimet e avantazheve konkurruese në tregjet vendore dhe ndërkombëtare të firmave të TIK-ut. Në përgjithësi, ndërmarrjet kosovare të TIK-ut vlerësojnë lartë konkurrencën e tyre të biznesit. Vlerësimi i konkurrencës së biznesit është kryer përmes një vlerësimi të ngjashëm me shkallën Likert (nga "0" në "5", ndërsa "5" është shuma maksimale). Burimet e avantazhit konkurrues në tregun vendor janë çmimet e tregut ndërkombëtar (4,2), të ndjekura nga koha e dorëzimit dhe përpikmëria (4,2) dhe cilësia e punës (4,1). Ndërsa burimet e avantazhit konkurrues në tregjet ndërkombëtare janë cilësia e punës dhe koha e dorëzimit, dhe përpikmëria (4,7), që pasohet nga njohuritë teknike (4,6), njohja e gjuhës së burimeve njerëzore (4,5)

Për sa i përket potencialit dhe tendencave të ardhshme, anketa e sektorit të TIK-ut tregon se shumica e kompanive (85%) argumentojnë se sektori i tyre ka potencial të lartë rritjeje në të ardhmen. Kompanitë e TIK-ut presin që qarkullimi i tyre dhe numri i punonjësve të rritet ndjeshëm

Gama e Shërbimeve në zinxhirin e konsumit të TIK-ut

Është thelbësore që analiza e zinxhirit të vlerës të hetojë mënyrat e bashkëpunimit të bizneseve të TIK-ut me biznese dhe klientë të tjerë. Rezultatet e anketës tregojnë se shumica e firmave të anketuara (50%) raportuan se do ta përshkruanin biznesin e tyre si Biznesi-me-Biznes (B2B) ose tregti elektronike (e-commerce) (Figura 15). B2B do të thotë që këto kompani përdorin transaksione online midis kompanive dhe transaksione elektronike të lidhura me qeverinë. Tregtia elektronike B2B përfshin kompanitë që përdorin internetin për të kryer transaksione me furnitorët dhe ofruesit e shërbimeve, duke sugjeruar që transaksionet e biznesit nëpërmjet internetit janë në rritje. Ky zbulim tregon gjithashtu se shumica e firmave të TIK-ut u shesin produktet dhe shërbimet e tyre kompanive si klientë të përdoruesve fundorë.

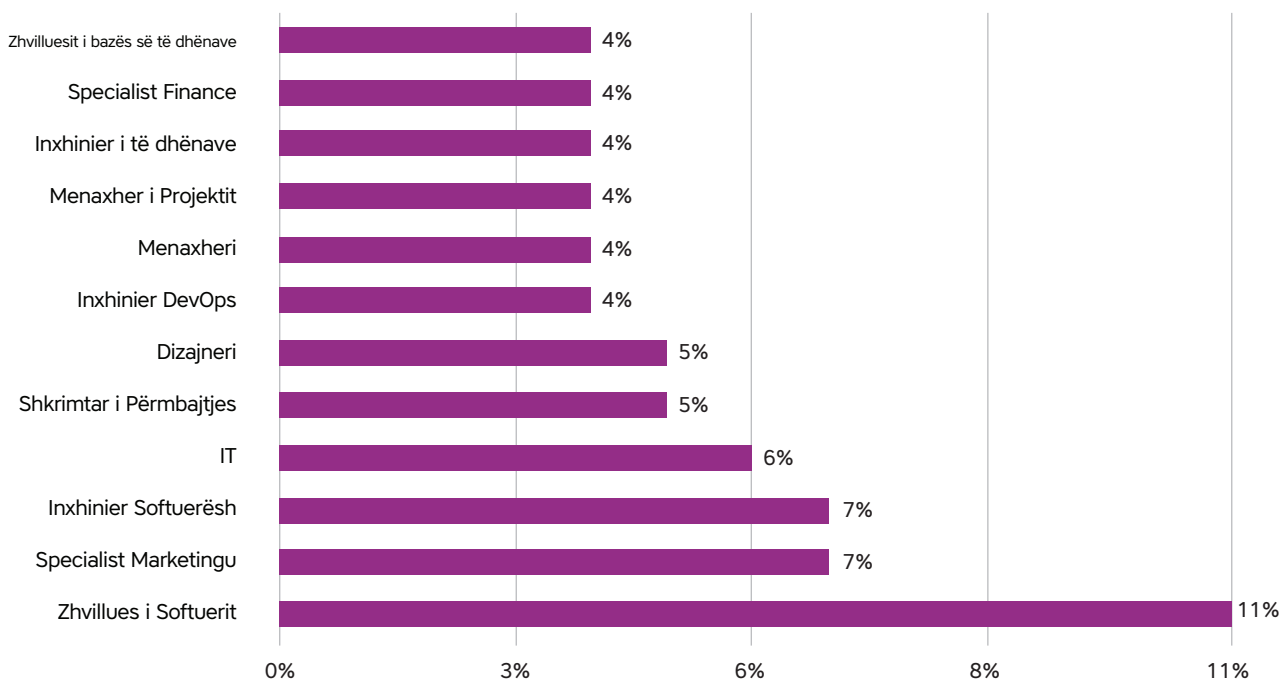
Figura 14: Gama e shërbimeve në zinxhirin e vlerës së konsumit të TIK-ut

Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritjet e autorit

4.4 Burimet Njerëzore

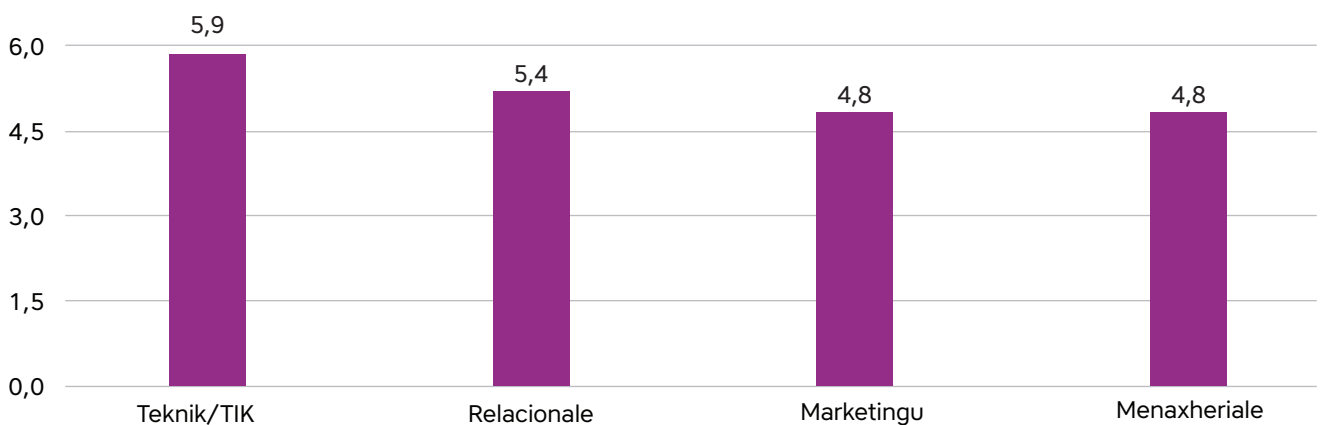
Siç u tregua në seksionin e mëparshëm, punësimi në sektorin e TIK-ut është rritur ndjeshëm gjatë viteve. Megjithatë, gjetja e punonjësve të kualifikuar të kompanive të TIK-ut është bërë sfiduese, sipas reagimeve të marra nga të anketuarit. STIKK dhe Index Kosova analizuan aftësitë teknike dhe menaxheriale të kompanive të TI-së. Për sa i përket aftësive, firmat e TIK-ut renditën CCNP, Java, C++, MySQL, OraclePHP, ASP, Perl, Python, HTML dhe Linux, si më të lartat në anën e kërkesës, ndërsa aftësitë menaxheriale janë marketingu, shitjet, menaxhimi i projekteve, menaxhimi i kontratave, analiza e biznesit (sipas STIKK). Rezultatet e anketës nga ky raport konfirmuan në thelb këto të dhëna. Figura 16 tregon se aftësitë e kërkuara nga kompanitë e TIK-ut janë kryesisht zhvilluesit e softuerit (11%), të ndjekur nga specialistët e marketingut dhe inxhinierët e softuerit (8%). Aftësitë që kompanitë e TIK-ut i kërkojnë më pak janë: zhvillues i bazës së të dhënave, specialist financiar, inxhinier i të dhënave, menaxher projekti, menaxher dhe inxhinier DevOps me 4%.

Figura 15: Aftësitë e kërkuara nga kompanitë e TIK-ut

Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritjet e autorit

Figura 16: Niveli i aftësive të punonjësve

Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritjet e autorit

Figura 16 tregon aftësitë e nivelit të punonjësve dhe se aftësitë teknike/TIK janë renditur si më të kërkuarat, të ndjekura nga aftësitë relacionale, të marketingut dhe ato menaxheriale.

4.5 Inovacioni dhe digjitalizimi

Rezultatet e anketës sugjerojnë me bindje se 93% e kompanive që morën pjesë në anketë investuan ndjeshëm në inovacion dhe digjitalizim krahasuar me 7% që nuk kanë bërë. Aktivitetet e lidhura me inovacionin dhe digjitalizimin janë të larta krahasuar me sektorët e tjerë¹⁷. Përqindja e lartë e firmave të përfshira në disa inovacione tregon potencialin e sektorit për rritje dhe angazhimin e kompanive nga sektorë të tjerë në zinxhirin e vlerës.

Figura 17: Investimet në nivel të firmës në inovacion

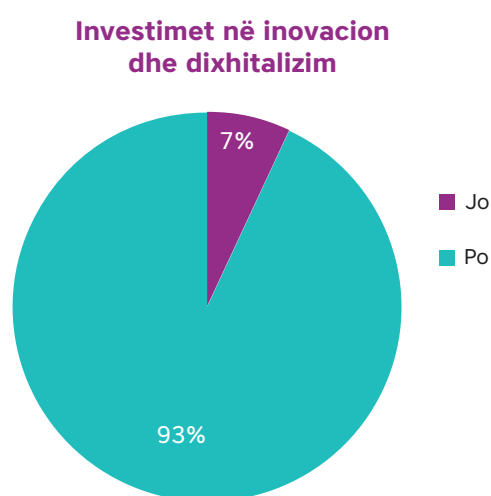
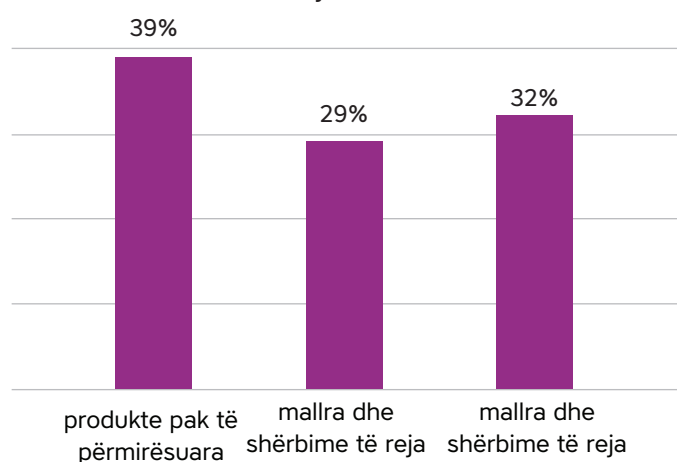

Figura 18: Shkalla e prezantimit të produkteve të reja

Burimi: Të dhënat e anketës, llogaritjet e autorit

Për intensitetin e inovacionit dhe digjitalizimit, figura 18 tregon shkallën e prezantimit të produkteve të reja, 39% e kompanive kanë hyrë në një treg ekzistues, duke prodhuar mallra dhe shërbime pak të përmirësuara, e ndjekur nga 29% e kompanive që kanë hyrë në treg dhe kanë ofruar produkte që janë të modifikuara rrënjësisht. Në krahasim, 32% lëshuan një ose më shumë mallra dhe shërbime të reja për të krijuar një treg të ri.

¹⁷ Shihni raporte të tjera të hartës së zinxhirit të vlerës, si për shembull zinxhiri i vlerës së prodhimit të metaleve ose raportet e hartëzimit të zinxhirit të vlerës së plastikës.

4.6 Analiza e zinxhirit të vlerës: Rrjetëzimi dhe Shërbimet Mbështetëse

Rezultatet e anketës tregojnë se bashkëpunimet me partnerët janë në agjendën e lartë të firmave të anketuara të TIK-ut (shih Figurën 19). Bashkëpunimi me klientët (4.5) është më i zakonshmi, i pasuar nga të tjerët (4.2) dhe konsulentët privatë (3.9).

Figura 19: Bashkëpunimet me partnerët (1-pa bashkëpunim, 5-bashkëpunim i fortë)

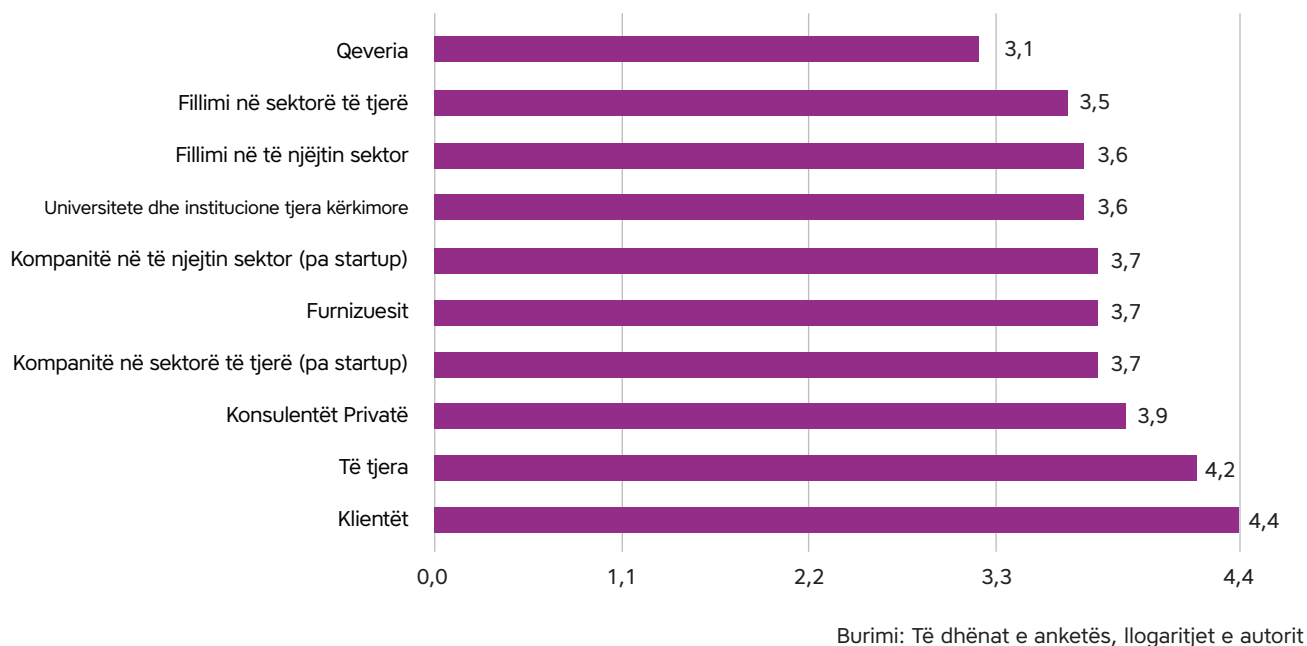
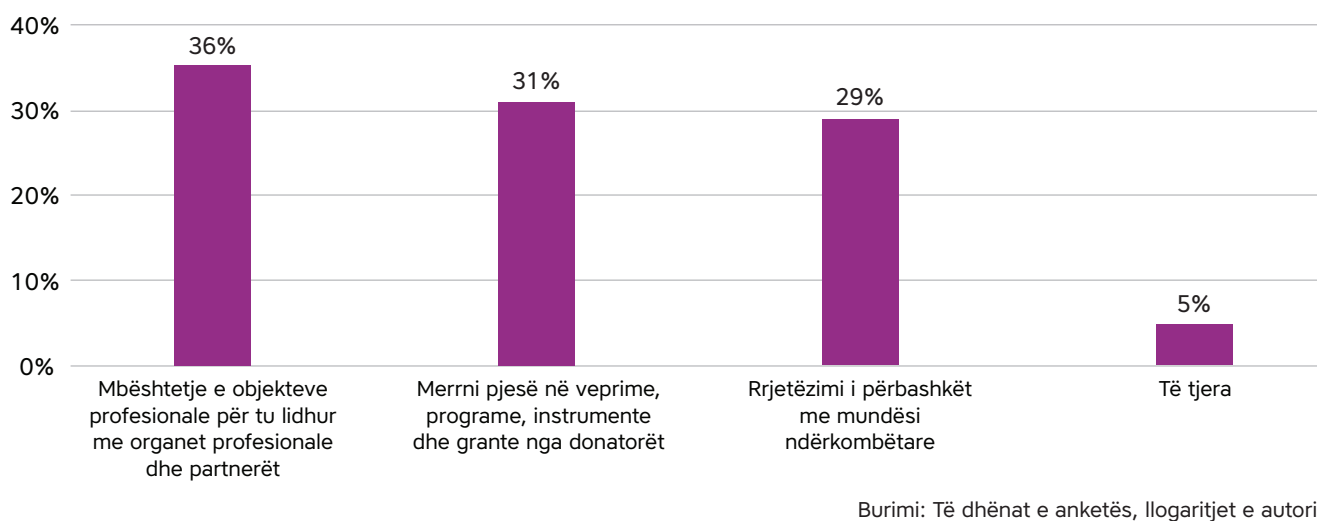

Figura 20: Faktorët që lidhen me zhvillimin e Inovacionit dhe R&D të kompanisë

Rezultatet e anketës tregojnë se mbështetja profesionale për t'u lidhur me organet profesionale dhe partnerët (36%) është burimi kryesor për kompanitë për të zhvilluar Inovacionin dhe R&D, e pasuar nga pjesëmarrja në veprime, programe, instrumente dhe grante nga donatorët (31%), të cilat janë një burim thelbësor i mbështetjes për kompanitë në sektorin e TIK-ut.

4.7 Analiza e zinxhirit të vlerës: Mjedisi mundësues

Disa akterë ndihmojnë sektorin e TIK-ut të rrisë kapacitetet e tij dhe të bëhet më konkurrues përmes mbështetjes financiare dhe të politikave. Burimi kryesor i promovimit të sektorit të TIK-ut ishte sektori privat, veçanërisht STIKK dhe ME, në bashkëpunim me ministritë dhe agjencitë e tjera qeveritare. Këta akterë fokusohen në instrumentet kryesore të politikave që synojnë të promovojnë sektorin e TIK-ut, siç janë Politika e Sektorit të Komunikimeve Elektronike ose Agjenda Digjitale për Kosovën 2013-2020. Gjithashtu, Strategjia e Specializimit Smart për Kosovën, e cila e ka shtuar sektorin e TIK-ut si prioritet, është në një fazë të hershme¹⁸. Aktualisht, programet dhe aktivitetet synojnë të promovojnë sektorin e TIK-ut, start-up-et e teknologjisë dhe kompanitë e inovacionit të TIK-ut. Ministritë përkatëse, agjencitë qeveritare dhe STIKK synojnë të krijojnë një park teknologjik digjital në Prishtinë, në mënyrë që të ofrojnë një mjedis mbështetës për bizneset e reja (do të bëhet së shpejti funksional). Si akter i rëndësishëm, ICK-ja në kuadër të Fondit të Inovacionit ka mbështetur sipërmarrjen, inovacionin dhe zhvillimin e biznesit me bazë komerciale me fokus në start-up-et e TIK-ut, ku 220 kompani morën mbështetje financiare prej gjithsej 1,8 milionë euro.

ME-ja është një akter jetik në hartimin e politikave dhe strategjive për të mbështetur teknologjinë e informacionit, inovacionin dhe tregtinë elektronike, për të stimuluar sistemet e trajnimit të informacionit dhe për të bashkëpunuar me komunitetin e biznesit dhe shoqatat për të ofruar një mjedis të qëndrueshëm biznesi. ME-ja pranoi rëndësinë e sektorit të TIK-ut dhe potencialin e tij për t'u bërë më konkurrues dhe më i ndërkombëtarizuar. KIESA, e cila operon nën MINT është përgjegjëse për promovimin e investimeve, mbështetjen e politikave dhe programeve për mbështetjen e NMVM-ve dhe propozimin e politikave për krijimin dhe zhvillimin e zonave ekonomike. Përgjegjësia e MASHT-it është zhvillimi dhe zbatimi i politikave arsimore, duke përfshirë politikën e arsimit të lartë dhe shkencës. MFPT-ja zhvillon politika dhe legjislacione për punën dhe mirëqenien sociale.

STIKK është një subjekt jofitimprurës i themeluar në vitin 2008 dhe përfaqëson shoqatën e sektorit të TIK-ut. Është një akter i rëndësishëm që mbron dhe është një zë kolektiv i TIK-ut me misionin për të krijuar një mjedis më të mirë biznesi për TIK-un përmes përmirësimit të standardeve dhe edukimit dhe tërheqjes së bizneseve dhe investimeve të reja.

STIKK është një organizatë e anëtarësimit të biznesit (BMO) dhe anëtar i Komitetit Drejtues Kombëtar për Ekonominë Digjitale të Kosovës. STIKK-u publikon një barometër vjetor për IT.

ICK-ja synon të lidhë kërkimin dhe zhvillimin në fushën shkencore me sektorin privat. Në veçanti, synon të krijojë mundësi të reja pune bazuar në ekonominë e dijes dhe ka mbështetur 70 biznese të reja.

18 OECD/ETF/BE/BERZH (2019), Indeksi i Politikave të MSME-ve: Ballkani Perëndimor dhe Turqia 2019: Vlerësimi i Zbatimit të Aktit të Biznesit të Vogël për Evropën, Indeksi i Politikave të NMVM-ve, Botimet e OECD, Paris. <https://doi.org/10.1787/g2g9fa9a-en>

5. Mbështetja e politikave dhe mjedisit institucional

Kosova ka zhvilluar disa strategji kombëtare dhe ka ofruar një kornizë ligjore në lidhje me sektorin e TIK-ut. Legjislacioni i miratuar nga institucionet rregullatore mbulon fushën e TIK-ut dhe është në përputhje me legjislacionin e BE-së. Ligjet që mbulojnë sektorin e TIK-ut, ndër të tjera, janë

- Ligji nr. 04/L-109 për komunikimet elektronike,
- Ligji nr. 04/L-094 për shërbimet e shoqërisë së informacionit, dhe përfshin ligjin për tregtinë elektronike, Ligjin për nënshkrimet elektronike, Ligjin për pagesat elektronike, kontratat elektronike, etj.,
- Ligji për të drejtën e autorit dhe të drejtat e përafërta, Ligji për ndryshimin dhe plotësimin,
- Ligji nr. 04/L-065 për të drejtat e autorit dhe të drejtat e përafërta,
- Ligji për Mbrojtjen e të Dhënave Personale dhe
- Ligji për Parandalimin dhe Luftimin e Krimit Kibernetik¹⁹.

Programi i Qeverisë së Kosovës (QeK) 2021 – 2025 ka paraparë zhvillimin e infrastrukturës së TIK-ut dhe kapaciteteve përkatëse, të cilat janë burim thelbësor për rritjen e potencialit të zhvillimit ekonomik duke u fokusuar në ekonominë digjitale dhe ndërtimin e kapitalit të mjaftueshëm njerëzor. Në kuadër të këtij plani, QeK-ja do të fokusohet në hartimin e një Agjende të re Digjitale për Kosovën bazuar në praktikatat e mira ndërkombëtare, duke përfshirë infrastrukturën 5G, identifikimin elektronik dhe ndërtimin e burimeve njerëzore duke trajnuar të rinjtë në fushën e TIK-ut. Gjithashtu, QeK-ja synon të promovojë bashkëpunimin publiko-privat gjatë kësaj periudhe duke inkurajuar projekte kapitale si Parku i Teknologjisë Digjitale në Bërnice dhe funksionimi i Qendrës për Ekselencë Digjitale në ITP²⁰.

Një strategji tjetër është Agjenda Digjitale për Kosovën 2013-2020, e cila është sipas objektivave të institucioneve të ndryshme, duke përfshirë Komisionin Evropian të datës 19 maj 2010 në Parlamentin Evropian, Këshillin, Komitetin Ekonomik dhe Social Evropian dhe Komitetin e Rajoneve. “Agjenda Digjitale për Evropën” dhe komunikimi i Komisionit të BE-së i vitit 2010 në lidhje me strategjinë për rritje të inteligjente, të qëndrueshme dhe gjithëpërfshirëse. Programi i Reformës Ekonomike të Kosovës (PRE) njeh potencialin e TIK-ut dhe e lidh atë me zhvillimin ekonomik. Strategjia Kombëtare e Zhvillimit të Kosovës 2016-2021 fokusohet, ndër të tjera, në inkurajimin e konkurrencës së firmave digjitale. Strategjia Kombëtare e IT-së e Kosovës është dokumenti bazë i sektorit kombëtar të TIK-ut. Kjo strategji promovon transformimin digjital dhe zhvillimin e një ekonomie të bazuar në njohuri duke u fokusuar në qëllimet e saj kryesore: zhvillimin ekonomik, punësimin, inovacionin dhe rritjen e konkurrencës ndërkombëtare.²¹

19 Komisioni Evropian (2018) INSTRUMENTI PËR NDIHMËN E PARA ANITËSIMIT (IPA II) 2014-2020. Përkrahja e BE-së për konkurrencën e sektorit të TIK-ut të Kosovës

20 Qeveria e Kosovës (2021), Programi i Qeverisë së Republikës së Kosovës 2021-2025, <https://kryeministri.rks-gov.net/wp-content/uploads/2021/05/11052021-OPM-Government-Programme-2021-2025.pdf>

21 Komisioni Evropian (2018) INSTRUMENTI PËR NDIHMËN E PARA ANËTARËSIMIT (IPA II) 2014-2020. Përkrahja e BE-së për konkurrencën e sektorit të TIK-ut të Kosovës

Programi i QeK 2021 – 2025 synon gjithashtu të ndërmarrë disa hapa për të përmirësuar koordinimin ndërinstitucional në lidhje me digjitalizimin e proceseve të inspektimit²². LPo kështu, mekanizmat për të mbështetur ndërmarrjet kryhen përmes bashkëpunimit ndërinstitucional ndërmjet MINT-it dhe KIESA-s për të kryer analiza dhe për të ofruar udhëzime për vendimmarrjen nëpër ministri. Për shembull, KIESA është pjesë e Bordit të Këshillit të Inovacionit dhe Sipërmarrjes. Fondi për inovacione dhe zhvillimin teknologjik (FIZHT) është një shembull i shkëlqyer se si trajnimi i NMVM-ve përmirëson gatishmërinë e tyre për investime.²³ Mekanizma të tjerë për të mbështetur ndërmarrjet e reja TIK përmes shërbimeve institucionale janë ICK dhe Gjirafa Lab. Këto institucione janë të bazuara në donatorë (për shembull, ICK-ja financohet përmes programeve të donatorëve norvegjezë, suedez dhe gjermanë dhe granteve të BE-së dhe Gjirafa Lab mbështetet nga USAID). Një mekanizëm tjetër për të mbështetur ndërmarrjet e orientuara drejt inovacionit dhe digjitalizimit është Qendra Inovative në Gjakovë (JIC), e themeluar nga MINT me mbështetjen e Ambasadës së SHBA-së në Kosovë²⁴. Progresi ka qenë i dukshëm në mbështetjen e MSME-ve në ekonominë digjitale. Institucionet përkatëse si ICK-ja kanë ofruar trajnime për aftësitë digjitale, duke përfshirë kurse online. Kjo vërehet edhe në Programin e Reformës Ekonomike të qeverisë 2022-2024 dhe prioritetet e saj për MSME-të dhe ekonominë digjitale. Ministrinë kanë zbatuar projekte për të zgjeruar qasjen dhe përdorimin e TIK-ut për të rritur konkurrencën në ekonominë digjitale dhe projektet janë financuar nga Asistenca e Para-Antarësimit.²⁵

Disa instrumente dhe programe të tjera synojnë të mbështesin sektorin e TIK-ut. Instrumenti kryesor i BE-së për të mbështetur sektorin e TIK-ut në Kosovë është instrumenti i Asistencës Teknike dhe Shkëmbimit të Informacionit (TAIEX). Ky instrument ndihmon institucionet e Kosovës në rishikimin e politikave dhe kornizës ligjore dhe ndihmon Agjencinë Rregullative për Komunikime Elektronike dhe Shërbime Postare²⁶. Ekonomia Digjitale e Kosovës (KODE) është zhvilluar nga Banka Botërore, e cila synon rritjen e investimeve në zonat rurale dhe zgjerimin e mbulueshmërisë, zbatimin e programeve të aftësive digjitale dhe rritjen e eksporteve të bizneseve digjitale. Ky program bazohet në projekte që synojnë zhvillimin e infrastrukturës së gjerë dhe inkurajimin e një ekonomie digjitale. Ky projekt ka dy komponentë kryesorë: infrastruktura digjitale dhe vendet e punës me veprimtari digjitale, të cilat synojnë të arrijnë qëllimet e përmendura më sipër dhe përfshijnë donatorë të tjerë të Bankës Botërore si Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW) dhe Bankën Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim (BERZH).²⁷

Fokusi kryesor është përmirësimi i aftësive të ekonomisë digjitale dhe ofrimi i programeve të trajnimit për punët e kërkuara. Ky program përfshin disa komponentë/metoda të tilla si hartimi i kurrikulës, opsionet e ofrimit të trajnimit, metodat e financimit dhe shërbimet e integruara të përshtatjes për studentët.²⁸

22 Qeveria e Kosovës (2022), Programi i Reformës Ekonomike 2022-2024 Kosovë, <https://mf.rks-gov.net/desk/inc/media/23D2D3B1-81C1-41FE-B6C0-2D5C739A6F69.pdf>

23 OECD/ETF/BE/BERZH (2019), Indeksi i Politikave të MSME-ve: Ballkani Perëndimor dhe Turqia 2019: Vlerësimi i Zbatimit të Aktit të Biznesit të Vogël për Evropën, Indeksi i Politikave të NMVM-ve, Botimet e OECD, Paris. <https://doi.org/10.1787/g2g9fa9a-en>

24 OECD/ETF/BE/BERZH (2019), Indeksi i Politikave të MSME-ve: Ballkani Perëndimor dhe Turqia 2019: Vlerësimi i Zbatimit të Aktit të Biznesit të Vogël për Evropën, Indeksi i Politikave të NMVM-ve, Botimet e OECD, Paris. <https://doi.org/10.1787/g2g9fa9a-en>

25 OECD/ETF/BE/BERZH (2019), Indeksi i Politikave të MSME-ve: Ballkani Perëndimor dhe Turqia 2019: Vlerësimi i Zbatimit të Aktit të Biznesit të Vogël për Evropën, Indeksi i Politikave të NMVM-ve, Botimet e OECD, Paris. <https://doi.org/10.1787/g2g9fa9a-en>

26 Komisioni Evropian (2018) INSTRUMENTI PËR NDIHMËN E PARA ANËTARËSIMIT (IPA II) 2014-2020. Përkrahja e BE-së për konkurrencën e sektorit të TIK-ut të Kosovës

27 Komisioni Evropian (2018) INSTRUMENTI PËR NDIHMËN E PARA ANËTARËSIMIT (IPA II) 2014-2020. Përkrahja e BE-së për konkurrencën e sektorit të TIK-ut të Kosovës

28 Komisioni Evropian (2018) INSTRUMENTI PËR NDIHMËN E PARA ANËTARËSIMIT (IPA II) 2014-2020. Përkrahja e BE-së për konkurrencën e sektorit të TIK-ut të Kosovës.

5.1 Programet dhe aktivitetet e nxitjes së eksportit

Promovimi i eksportit i mbuluar nga Strategjia për Zhvillimin e Sektorit Privat 2013-2017 përfshin masa të tilla si veprime, nxitje investimesh dhe mbështetje të sektorëve me potencial për të eksportuar²⁹. Aktualisht, programi i nxitjes së eksportit mbulohet nga Strategjia për Zhvillimin e Sektorit Privat 2018-2022, që lidhet me Strategjinë Kombëtare për Zhvillim për të identifikuar ndërhyrjet strategjike dhe zhvillimin e kapaciteteve për NMVM-të për të arritur avantazh të qëndrueshëm konkurrues dhe vlerë më të lartë të eksporteve.³⁰ Strategjia për Zhvillimin e Sektorit Privat synon të mbështesë MSME-të në zhvillimin e produkteve dhe kapaciteteve prodhuese, të mbështesë MSME-të për të moderuar impiantet dhe teknologjinë për t'u integruar në zinxhirët globalë të vlerës, si dhe sipas standardeve teknike të BE-së dhe tregut global. Në mënyrë të ngjashme, objektivat e Strategjisë Kombëtare për Zhvillim 2016-2022 janë përmirësimi i cilësisë së standardeve për aktivitetet prodhuese, kalimi në aktivitete me vlerë më të lartë të shtuar dhe lehtësimi i lidhjes me zinxhirët e vlerës në të gjithë industrinë. Kjo strategji synon gjithashtu të promovojë rrjetet dhe shoqatat e grupimeve të bazuara në disa komponentë³¹.

Në mënyrë të ngjashme, programi i QeK-së 2021-2025 synon të përmirësojë politikat industriale duke inkurajuar dialogun publik-privat dhe analizimin e zinxhirit të vlerës për sektorët kryesorë strategjikë. Komunikimi i strukturuar me komunitetin e sektorit privat dhe analiza e sektorëve industrialë synon të sigurojë implikime të politikave të bazuara në dëshmi për sektorët me zhvillim të mundshëm, krijimin e vendeve të punës dhe eksportet. Për sa i përket nxitjes së eksporteve, programi qeveritar synon të përmirësojë kornizën ligjore dhe të integrojë tregun e Kosovës me tregun e rajonit. Po kështu, plani i qeverisë parashikon rishikimin e marrëveshjeve dhe liberalizimin e tregut të shërbimeve³². Gjithashtu, sa i përket politikave, Kosova ka përshtatur tregtinë elektronike dhe shërbimet e aktivizuara në mënyrë digjitale në përputhje me standardet e BE-së. Në vitin 2020, Kosova miratoi draftin e Ligjit për Identifikimin Elektronik për Shërbimet e Besuara në Transaksionet Elektronike, me qëllim të stimulimit të tregtisë elektronike.³³

29 Zyra e Kryeministrit (2016), Strategjia Kombëtare për Zhvillim 2016-2021 (SKZH), Zyra e Kryeministrit, Republika e Kosovës, http://www.kryeministriks.net/repository/docs/National_Development_Strategy_2016-2021_ENG.pdf.

30 OECD/ETF/BE/BERZH (2019), Indeksi i Politikave të MSME-ve: Ballkani Perëndimor dhe Turqia 2019: Vlerësimi i Zbatimit të Aktit të Biznesit të Vogël për Evropën, Indeksi i Politikave të NMVM-ve, Botimet e OECD, Paris. <https://doi.org/10.1787/g2g9fa9a-en>

31 OECD/ETF/BE/BERZH (2019), Indeksi i Politikave të MSME-ve: Ballkani Perëndimor dhe Turqia 2019: Vlerësimi i Zbatimit të Aktit të Biznesit të Vogël për Evropën, Indeksi i Politikave të NMVM-ve, Botimet e OECD, Paris. <https://doi.org/10.1787/g2g9fa9a-en>

32 Qeveria e Kosovës (2021), Programi i Qeverisë së Republikës së Kosovës 2021-2025, <https://kryeministri.rks-gov.net/wp-content/uploads/2021/05/11052021-OPM-Government-Programe-2021-2025.pdf>

33 OECD (2021), "Profili i Kosovës", në Konkurrueshmërinë në Evropën Juglindore 2021: Një Perspektivë Politike, Botim i OECD, Paris. DOI: <https://doi.org/10.1787/573f3543-en>

6. Mundësitë dhe Barrierat

Mundësitë dhe barrierat rrjedhin nga anketat me ndërmarrjet, intervistat e thelluara me kompanitë STIKK dhe TIK dhe analizat e akterëve të tjerë, të cilat kanë identifikuar disa mundësi dhe barrierat.

6.1 Mundësitë dhe potenciali konkurrues

Kosova ka një potencial të lartë konkurrues në sektorin e TIK-ut dhe për shkak se sektori ka përjetuar rritje të shpejtë vitet e kaluara është kthyer në një prioritet kryesor në agjendën e qeverisë³⁴. Duke marrë parasysh strukturën dhe avantazhin konkurrues të Kosovës në industrinë e TIK-ut, ajo ka potencialin të ndjekë shembujt e vendeve në zhvillim për të përdorur industrinë e TIK-ut si burim të rritjes ekonomike. Për të siguruar avantazhin konkurrues, industria e TIK-ut mund të përmirësojë pozicionin në tregjet ndërkombëtare dhe të ndërtojë një pozicion të fortë si burim i përsosmërisë digjitale, sipërmarrjes dhe inovacionit të IT-së duke marrë vende të tjera të njohura për inovacion dhe konkurrencë në sektorin e TIK-ut, si Estonia, Lituania dhe Singapori³⁵. Megjithatë, potenciali i Kosovës në aspektin e avantazhit konkurrues dhe faktorëve të tjerë që ndikojnë në të është i ngjashëm me vendet e tjera fqinje si Serbia dhe Maqedonia e Veriut³⁶.

Gjetjet nga anketa ynë tregojnë se cilësia e shërbimeve e ndjekur nga ekspertiza teknike, koha e dorëzimit dhe përpikshmëria janë burimet kryesore të avantazhit konkurrues në tregun ndërkombëtar dhe vendor. Gjithashtu, faktorë të tjerë si njohuritë sektoriale, njohuritë kulturore, çmimi në tregun ndërkombëtar dhe njohja e gjuhës së burimeve njerëzore janë burime thelbësore të avantazhit konkurrues. Nga këndvështrimi holistik i sektorit, këta faktorë janë burimi i avantazhit konkurrues. Këta faktorë janë gjithashtu të ndërlidhur me aftësinë e institucioneve për të ndjekur politikat progresive për të inkurajuar rritjen e ndërmarrjeve dhe sektorit. Gjetjet nga anketa janë përputhen me raportet e tjera studimore, të cilat pohojnë se Kosova ka një avantazh të fortë konkurrues në ofrimin e mundësive dhe ndërtimin e një ekonomie të bazuar në shërbime. Faktorët që mund të çojnë në një avantazh të tillë konkurrues janë fuqia punëtore e re, punëtorët me kualifikim të lartë dhe punonjësit e TIK-ut, ku shumica flasin dy gjuhë dhe kanë qasje në tregjet e Marrëveshjes së Tregtisë së Lirë të Evropës Qendrore (CEFTA), BE-së dhe Shoqatës Evropiane të Tregtisë së Lirë (EFTA)³⁷. Gjithashtu, niveli i lartë i produktivitetit të sektorit të TIK-ut tregon se ky sektor ka një avantazh konkurrues dhe potencial për të zgjeruar pjesën e tij në ekonominë e Kosovës³⁸.

34 Patricolo, Klaudia (2018) TIK-u në Kosovë: Potencial i madh, pengesat mbeten. (E disponueshme në: <https://emerging-europe.com/news/ict-kosovo-great-potential-obstacles-remain/>)

35 Patricolo, Klaudia (2018) TIK në Kosovë: Potencial i madh, pengesat mbeten. (E disponueshme në: <https://emerging-europe.com/news/ict-kosovo-great-potential-obstacles-remain/>)

36 Banka Botërore (2017) BALLKANI PERËNDIMOR: Çështjet e Integrimit Ekonomik Rajonal Shënime (Linku: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/28316/117236-REVISED-x-WB-Regional-Economic-Integration-Issues-Notes-5-July-2017.pdf?sequence=1&isA>)

37 MTI (2019). Mbështetje e mëtejshme për zhvillimin e tregtisë në Kosovë. Raporti mbi Barrierat Jotarifore që ndikojnë në Eksportet nga Kosova Draft dokument për diskutim Prill 2019 (Linku: <https://mti.rks-gov.net/desk/inc/media/F280502A-D0BD-4ED4-ACA3-AAD0042AB950.pdf>)

38 Banka Botërore (2017) BALLKANI PERËNDIMOR: Çështjet e Integrimit Ekonomik Rajonal Shënime (Linku: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/28316/117236-REVISED-x-WB-Regional-Economic-Integration-Issues-Notes-5-July-2017.pdf?sequence=1&isA>)

Përparësitë e sektorit vendor të TIK-ut mbështeten nga inkubatorët dhe përshejtimet ekzistuese dhe kostoja e ulët e hapësirës së punës. Ekosistemi i TIK-ut në Kosovë ka disa laboratorë, qendra inovative dhe hapësira pune që ofrojnë mbështetje për start-up-et, si mentorimi, financimi, inkubacioni, trajnimi dhe hapësirat e bashkëpunimit. Avantazhi konkurrues që ofron Kosova bazohet në popullsinë e re. Mosha e sipërmarrësve dhe gatishmëria e tyre për të ndërmarrë rreziqe, për të ofruar zgjidhje për problemet komplekse dhe aftësia jo vetëm për t'u fokusuar në sjelljen e ideve të reja inovative, por edhe për të maksimizuar avantazhet e inovacioneve të tjerëve. Prandaj, numri i individëve krijues mund të jetë burim i avantazhit të qëndrueshëm konkurrues pasi ata janë gjithmonë të gatshëm të fokusohen në inovacione³⁹.

Avantazhi konkurrues i Kosovës në të ardhmen varet nga disa faktorë që lidhen me nivele të ndryshme. Së pari, transformimi i R&D në inovacione mund të çojë në produkte dhe shërbime që reflektojnë pozitivisht investimet e biznesit dhe sofistikimin teknologjik. Ekzistenca e një sistemi kombëtar efikas të inovacionit lidhet me aftësinë e aktorëve të ndryshëm si shkenca, sektori privat, politikat dhe institucionet financiare, ndërmjetësit e tregut dhe shoqëria për të bashkëpunuar dhe për të ndërtuar një marrëdhënie të fortë midis këtyre akterëve. Kështu, aktivizimi i akterëve të ndryshme në faza të ndryshme është kritik për inovacionin⁴⁰. Sistemi i inovacioneve që funksionon mirë varet nga përmirësimi i brendshëm teknologjik nga firmat, gjë që varet nga disa faktorë si burimet njerëzore me kualifikim të lartë në shkencë dhe teknologji, bashkëpunimi me studiuesit, rritja e intensitetit të trajnimit, zgjerimi i shërbimeve si R&D dhe aftësia e ndërmarrjeve për t'u qasur dhe për të maksimizuar zhvillimin global të teknologjisë⁴¹.

Bazuar në gjetjet, një sërë mundësish mund të identifikohen dhe konsiderohen si shtytësit e ardhshëm të sektorit të TIK-ut.

- Potenciali i rëndësishëm i industrisë vendase të TIK për t'u rritur falë kërkesës së fortë nga tregjet e huaja. Mund të pritët që ky trend të rritet më tej gjatë viteve në vazhdim
- Shumica e ndërmarrjeve të TIK-ut kanë përmbyshur tashmë pritjet e klientëve në tregjet ndërkombëtare, gjë që ka çuar në një reputacion të jashtëzakonshëm ndërkombëtar. Bazuar në këtë reputacion, klientët ndërkombëtarë mund të shërbejnë mirë edhe në të ardhmen.
- Digjitalizimi i vazhdueshëm i industrive të ndryshme në Kosovë dhe jashtë saj do të rrisë kërkesën për produkte dhe shërbime të lidhura me TIK-un. Ekziston një potencial i fortë bashkëpunimi ndërsektorial me sektorë të tjerë, si prodhimi i metaleve ose ushqimi dhe pijet.
- Fokusi i sipërmarrjeve të TIK-ut në tregjet ndërkombëtare ka rritur diversifikimin e shërbimeve dhe produkteve që firmat mund të ofrojnë. Ky diversifikim mund të ndihmojë firmat kosovare të TIK-ut që t'u përgjigjen kërkesave të ardhshme në mënyrë të kënaqshme.
- Për shkak të reputacionit të shkëlqyer dhe përvojave ndërkombëtare të shumë firmave vendase të TIK-ut, ka një zhvendosje drejt projekteve më afatgjata dhe me vlerë të shtuar më të lartë nga të cilat firmat mund të përfitojnë ndjeshëm.

6.2 Barrierat

Sektori i TIK-ut në Kosovë përballet me disa kufizime. Heterogjeniteti i akterëve dhe sfida për të harmonizuar ndërhyrjet aktuale dhe të ardhshme, për të ndërtuar një kornizë ligjore të favorshme dhe për të zbatuar poli-

39 <https://www.forbes.com/sites/forbesbusinesscouncil/2022/04/18/kosovo-an-example-of-how-young-professionals-can-transform-the-tech-industry/?sh=8f3925f53097>

40 Banka Botërore (2013). Seria e Letrave të vendit Kosovë. Strategjia Rajonale e R&D për Inovacionin në Ballkanin Perëndimor (e disponueshme në: <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/Western-Balkans-R&D-Kosovo.pdf>)

41 Banka Botërore (2013). Seria e Letrave të vendit Kosovë. Strategjia Rajonale e R&D për Inovacionin në Ballkanin Perëndimor (E disponueshme në: <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/Western-Balkans-R&D-Kosovo.pdf>)

tika për të inkurajuar rritjen e sektorit privat duhet të shihen si barriera kryesore. Gjithashtu, tejkalimi i dallimeve kulturore, inkurajimi i besimit midis sipërmarrësve dhe studiuesve, ulja e burokracisë dhe stimulimi i sektorit privat që të jetë më proaktiv në R&D për të fituar një avantazh konkurrues janë disa kufizime dhe sfida me të cilat përballlet sektori⁴². Sektori i TIK-ut është një sektor përkatësisht i ri në Kosovë. Disa akterë nuk kanë njohuri të thelluara dhe burime të kombinuara me mungesën e një kornize të fortë institucionale, duke përfshirë marrëdhëniet me tregjet dhe trendet në industri⁴³. Pengesa mbeten edhe në softuerët dhe shërbimet e IT-së që lidhen me kërkesën në rritje për kontraktimin e jashtëm. Numri i të diplomuarve në TIK në nivel universitar mbetet shqetësues⁴⁴.

Aftësia e sektorit të TIK-ut për inovacione është e kufizuar. Lidhja e institucioneve arsimore dhe kërkimore për të përmirësuar dhe stimuluar aftësitë e inovacionit përmes transferimit të njohurive është e kufizuar. Mungojnë stimujt që inkurajojnë sektorin privat të angazhohet në R&D. Kërkimi dhe zhvillimi në Kosovë është i pazhvilluar, kryesisht për shkak të mungesës së infrastrukturës së TIK-ut dhe kapacitetit të pamjaftueshëm njerëzor në institucionet e R&D.⁴⁵ Pavarësisht veprimeve të ndërmarra nga sistemi arsimor drejt globalizimit dhe kualifikimeve ndërkombëtare për të ofruar diploma të ndryshme, pjesëmarrja e institucioneve të arsimit të lartë në platformat teknologjike mbetet e ulët. Prandaj, kjo çoi në një hendek midis marrëdhënieve të pazhvilluara me institucionet e kërkimit dhe inovacionit të rrjetit global, duke përfshirë komunitetin shkencor të diasporës⁴⁶.

Rezultatet e anketës tregojnë disa pengesa me të cilat përballlet sektori i TIK-ut, të cilat ndikojnë negativisht në zhvillimin e sektorit.

- Mungesa e aftësive dhe kapaciteteve të punonjësve në lidhje me aftësitë specifike të kërkuara nga ndërmarrjet vendase të TIK-ut. Mungesa e fuqisë punëtore të kualifikuar është, deri tani, ndër pengesat më kritike për rritjen e mëtejshme të sektorit vendor të TIK-ut.
- Shumica dërrmuese e kompanive kosovare të TIK-ut janë firma mikro dhe të vogla me fuqi punëtore dhe kapacitete të kufizuara financiare. Firmat e vogla kanë gjithmonë probleme për të fituar qasje në mjetet e nevojshme financiare ose për të marrë përsipër detyra më të mëdha për klientët vendas ose ndërkombëtarë. Madhësia e kufizuar e firmës mund të konsiderohet si një pengesë për mundësitë e ardhshme të rritjes.
- Ashtu si në sektorët e tjerë në Kosovë, ka mungesë bashkëpunimi dhe koordinimi midis akterëve të ndryshëm. Sidomos në lidhje me arsimin dhe zhvillimin e aftësive. Kjo e pengon sistemin kombëtar të lëvizë dhe të përshtatet me nevojat industriale. Ofruesit privatë të trajnimeve janë ende një përjashtim në Kosovë që mund të kontribuojë në zvogëlimin e kësaj mungese.
- Korniza e dobët ligjore dhe mungesa e zbatimit të ndërhyrjeve të dedikuara për të mbështetur zhvillimin e sektorit. Edhe pse sektori i TIK-ut u zhvillua relativisht mirë gjatë të kaluarës së afërt, kushtet aktuale të kornizës ligjore nuk janë plotësisht të favorshme për sektorin e TIK-ut.
- Qeverisë i mungojnë programet e avancuara të mbështetjes së eksporteve, duke përfshirë mbështetje në gjetjen e partnerëve të duhur të biznesit ose informacioneve të duhura të tregut, ofrimin e trajnimeve të orientuara nga eksporti dhe aktiviteteve të zhvillimit të biznesit ose disponueshmërinë e instrumenteve financiare për aktivitetet e eksportit (p.sh. skemat e financimit të eksportit). Aktivitetet kombëtare të markimit dhe të promovimit do të rrisin vizibilitetin ndërkombëtar të konkurrencës dhe atraktivitetit të sektorit kombëtar të TIK-ut. These are other obstacles, which lay outside the scope of the ME, like current visa requirements, lack of big e-payments and e-commerce platforms, or the missing internationally recognised conformity assessment system (incl. standardisation, testing, certification, and accreditation).

42 Banka Botërore (2013). Seria e Letrave të vendit Kosovë. Strategjia Rajonale e R&D për Inovacionin e Ballkanit Perëndimor (e disponueshme në: <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/Western-Balkans-R&D-Kosovo.pdf>)

43 <https://emerging-europe.com/business/kosovos-it-sector-the-hidden-diamond/>

44 Patricolo, Klaudia (2018) TIK-u në Kosovë: Potencial i madh, pengesat mbeten. (E disponueshme në: <https://emerging-europe.com/news/ict-kosovo-great-potential-obstacles-remain/>)

45 Banka Botërore (2013). Seria e Letrave të vendit Kosovë. Strategjia Rajonale e R&D për Inovacionin e Ballkanit Perëndimor (e disponueshme në: <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/Western-Balkans-R&D-Kosovo.pdf>)

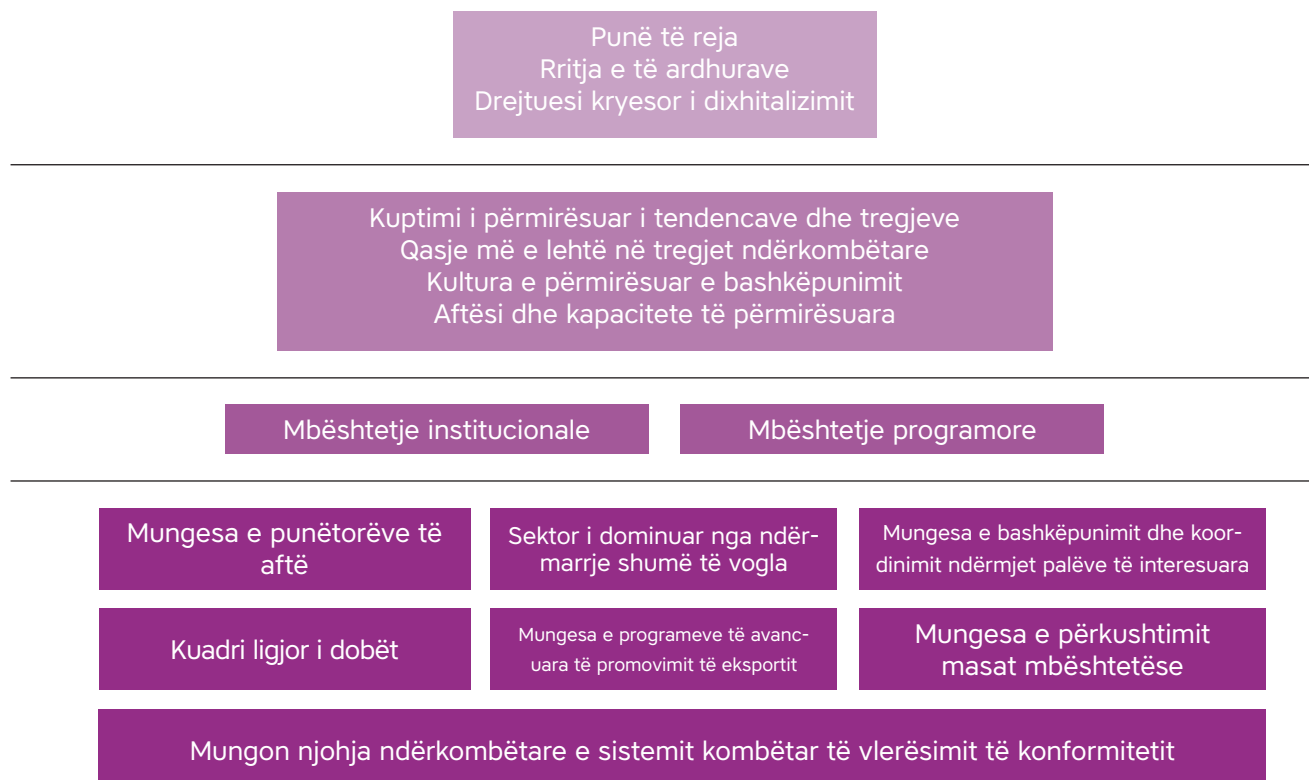
46 Banka Botërore (2013). Seria e Letrave të vendit Kosovë. Strategjia Rajonale e R&D për Inovacionin e Ballkanit Perëndimor (e disponueshme në: <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/Western-Balkans-R&D-Kosovo.pdf>)

7. Rekomandimet/ Ndërhyrjet kryesore

Sektori i TIK-ut në Kosovë është zhvilluar në një sektor me rëndësi dhe relevancë strategjike. Rëndësia e lartë nuk jepet vetëm për shkak të rritjes së lartë dhe potencialit të krijimit të vendeve të punës, por edhe për shkak të rëndësisë për sektorët e tjerë vendas në Kosovë. Për një digjitalizim të suksesshëm të sektorëve të tjerë kyç në Kosovë, nevojitet sektor kombëtar i fortë dhe konkurrues i TIK-ut. Gjatë viteve të fundit, disa akterë kanë mbështetur vazhdimisht sektorin e TIK-ut në mënyra të ndryshme për të ndihmuar këtë sektor të rritet dhe të bëhet konkurrues në suaza ndërkombëtare.

Megjithatë, për të mbetur konkurrues suaza ndërkombëtare, duket se është e këshillueshme që të zbatohen disa ndërhyrje që lidhen me kornizën ligjore dhe institucionale për të kontribuar në konkurrencën afatgjatë të të gjithë sektorit. Ne vazhdim janë propozuar disa ndërhyrje dhe aktivitete që do të shqyrtohen nga Qeveria, organizatat donatore dhe shoqatat e biznesit. Nëse zbatohen, ato mund të shërbejnë për të formuar bazën për përcaktimin e politikave dhe përmirësimin e kushteve kornizë të favorshme për fuqizimin e sektorit të TIK-ut në Kosovë. Duke u mbështetur në dëshmitë cilësore (intervista me akterët kryesor) dhe sasore (anketimi me kompanitë e TIK-ut), mund të konkludohet se sektori i TIK-ut është përmirësuar në mënyrë eksponenciale në Kosovë në vitet e fundit dhe performanca e tij është premtuese. Sidomos në dy vitet e fundit, gjatë pandemisë së COVID-19, kërkesa për shërbime të lidhura me TIK-un e ofruar nga firmat vendase është trefishuar ose katërfishuar. Megjithatë, sektori i TIK-ut përballlet me disa pengesa në lidhje me strukturën institucionale, financimin, burimet e informacionit dhe mungesën e fuqisë punëtore të kualifikuar.

Figura 21: Teoria e ndryshimit të ndërhyrjeve të propozuara, Burimi: Anteja ECG

Objektivat kryesore të ndërhyrjeve të propozuara synojnë të përmirësojnë konkurrencën e të gjithë sektorit të TIK duke adresuar në mënyrë specifike barrierat dhe kufizimet e identifikuar (shih Figurën 21). Qëllimi i përgjithshëm mund të arrihet përmes një sërë ndërhyrjesh në nivel institucional dhe programor. Këto ndërhyrje do të përfshihen në një qasje strategjike afatgjatë dhe angazhimin e qeverisë për të përmirësuar kushtet kornizë të sektorit të TIK-ut në Kosovë. Grupi i ndërhyrjeve të propozuara përbëhet nga mbështetje institucionale dhe programe që trajton një ose disa pengesa/kufizime të identifikuar në këtë studim (shih kapitullin 6). Fokus i është kushtuar ndërhyrjeve/rekomandimeve të tilla, të cilat janë në kuadër të ME-së.

Rekomandimi 1: Mbështetja e zhvillimit të fuqisë punëtore

Arsyetimi: Mungesa e një fuqie punëtore të kualifikuar vepron si pengesë kryesore. Në hartimin e programeve të ardhshme mbështetëse për zhvillimin e fuqisë punëtore, vëmendje e veçantë duhet t'i kushtohet ofrimit të trajnimeve praktike dhe të orientuara nga kërkesa, sipas nevojave të sektorit të TIK-ut. Sistemi arsimor kombëtar nuk është i përgatitur për kërkesat e ardhshme të sektorit të TIK-ut. Edhe në rast se do të bëhen përpjekje për përmirësimin e kurrikulave dhe infrastrukturës së qendrave kombëtare të arsimit dhe aftësisht profesional, kjo do të marrë kohë dhe është e paqartë se deri në çfarë mase do të jetë e mundur që këto institucione të ofrojnë mbështetjen që është realisht e nevojshme. Gjithashtu, trajnimi i punëtorëve kërkon kohë dhe shpesh është i shtrenjtë.

Shumë kompani të TIK-ut janë të gatshme të përgatisin stafin e ri ose ekzistues përmes trajnimit në vendin e punës, por ngurrojnë për shkak të kostove të përpjekjeve të tilla. Kjo është veçanërisht e rëndësishme për kompanitë mikro dhe të vogla të TIK-ut. Këtu, qeveria e Kosovës mund të ofrojë mundësi të reja për të mbështetur formimin e zhvillimit të kapitalit njerëzor që subvencionon kostot e trajnimit të stafit dhe punëtorëve. Ndërhyrje të tilla qeveritare mund të përfshijnë një program vauçer për të zhvilluar një strategji trajnimi të bazuar në kompani për të trajnuar punonjësit aktualë dhe potencialë. Përmes këtyre vauçerëve, kompanitë do të rimbursohen për investimet e tyre në trajnimin e punonjësve. Vauçerë të tillë mund të aplikohen gjithashtu për të inkurajuar gratë dhe vajzat që të rrisin njohuritë mbi TIK-un dhe digjitalizimin në punë.

Përfituesit kryesorë të skemës së granteve mund të jenë kompanitë e TIK-ut, të cilat mund të marrin këshilla rreth formulimit të strategjive të aftësive dhe mbështetjes financiare për zhvillimin e aftësive përmes vauçerëve të trajnimit.

- Ndërmarrjet mund të marrin mbështetje në vlerësimin e nevojave për trajnim të punëtorëve të tyre, p.sh. pjesë e një strategjie të aftësive, e cila mund të kuptohet si një parakusht për aktivitetet e ardhshme të trajnimit.
- Ndërmarrjet mund të marrin vauçerë për programet e trajnimit që lidhen me zhvillimin e aftësive të detyrueshme.
- Ofruesit e arsimit dhe trajnimit, organizatat shkencore, shoqatat ose BMO-të mund të marrin mbështetje për të zhvilluar dhe zbatuar programe të reja trajnimi dhe mbështetje shtesë për formimin e partneriteve ndërkombëtare me ofruesit e trajnimit nga jashtë.

Fushëveprimi i një skeme të tillë kuponësh duhet të jetë i krahasueshëm, i hapur dhe fleksibël. Mund të mbulojë shpenzime si

- Kostot e stafit të trajnerëve për orët/ditët gjatë të cilave trajnerët marrin pjesë në trajnim;

- Kostot operative të trajnerëve dhe të kursantëve që lidhen drejtpërdrejt me projektin e trajnimit, të tilla si shpenzimet e udhëtimit, kostot e akomodimit, materialet dhe furnizimet që lidhen drejtpërdrejt me projektin, amortizimi i mjeteve dhe pajisjeve, në masën që ato përdoren ekskluzivisht për projektin e trajnimit;
- Kostot e shërbimeve këshillimore të lidhura me projektin e trajnimit dhe
- Kostot e stafit të kursantëve dhe kostot e përgjithshme indirekte (kostot administrative, qiraja, shpenzimet e përgjithshme) për orët gjatë të cilave kursantët marrin pjesë në trajnim.

Nëse zbatohet me sukses, skema e vauçerëve mund të përmirësojë aftësitë e nevojshme nga stafi i TIK-ut për të përmbushur kërkesat e ardhshme të klientëve vendas dhe ndërkombëtarë.

Shembull i praktikës së mirë

Disa vende evropiane zbatuan me sukses skema të ngjashme të kuponave të trajnimit, si Kroacia dhe Sllovenia. Qasja sllovene është shumë e suksesshme, ku vauçerët e tillë për zhvillimin e aftësive (digjitale) janë një nxitje për ndërmarrjet mikro, të vogla dhe të mesme me mundësinë e bashkëfinancimit 60%. Sa i përket zbatimit, ka thirrje të rregullta publike për publikimin e vauçerëve të tillë si pjesë e Fondit Slloven të Ndërmarrjeve (SPS). Ekzistojnë lloje të ndryshme të skemave të vauçerëve, por kjo ka për qëllim të rrisë kompetencat në ndërmarrje. Ka prova të mira që skema e vauçerëve inkurajon ndërmarrjet të ofrojnë aftësi të përshtatshme për punonjësit dhe stafin drejtues për fushat kryesore të biznesit të tyre dhe të bashkëfinancojnë kostot e pranueshme të trajnimit (grupore, individuale) për rritjen e kompetencave (kostot e kontraktimit). Shuma maksimale për kupon është e kufizuar në 10,000 €⁴⁷.

Rekomandimi 2: Adresimi i 'efektit të ikjes së trurit'

Arsyetimi: Sektori i TIK-ut karakterizohet nga nivele të larta të ikjes së trurit. Arsyet për një efekt të tillë janë shumë të ndryshme. Talentet dhe potencialet e larta të TIK-ut po lëvizin në vende të ndryshme sepse kanë synime profesionale si të bëhen partnerë, të marrin një arsim më të mirë, një sistem shëndetësor më të mirë apo edhe paga më të mira.

Qeveria dhe shoqatat e biznesit si STIKK duhet të marrin një rol udhëheqës në lobimin dhe avokimin e çështjeve që lidhen me profesionistët e TIK-ut dhe të marrin në konsideratë futjen e stimuljeve për fitimin e trurit për këtë sektor. Ky do të bëhet një angazhim afatgjatë dhe do të përbëhet nga masa të ndryshme, të cilat gjithashtu mund të përcaktojnë pjesërisht qëllimin e ME-së. Akterët e sektorit të TIK-ut duhet të trajtojnë çështjet themelore me masa që synojnë përmirësimin e qeverisjes, forcimin e institucioneve dhe përmirësimin e ofrimit të shërbimeve publike. Rritja e produktivitetit në profesionet me kualifikim të lartë, shumë prej të cilave janë në sektorin publik, dhe duke i bërë pagat më konkurruese, do t'i joshë punëtorët të qëndrojnë. Në të njëjtën kohë, zhvillimi i sektorit privat dhe krijimi i vendeve të punës duhet të plotësohen me reforma në sektorin publik – pa të cilat, profesionistët e TIK-ut me aftësi të larta do të vazhdojnë të emigrojnë. Zgjerimi dhe përmirësimi i arsimit terciar dhe pasuniversitar është një tjetër opsion kyç i politikës, pavarësisht shqetësimeve se kjo qasje mund të nxisë edhe më shumë emigracion, duke çuar në humbje të mëtejshme. Disa vende, duke përfshirë Rumaninë dhe Kroacinë, kanë ndjekur tashmë këtë rrugë për të

47 <https://www.podjetniskisklad.si/en/>

parandaluar që më shumë studentë të shkojnë jashtë vendit në kërkim të arsimit me cilësi më të lartë.⁴⁸

Emigrantet femra me aftësi të larta aktualisht përfaqësojnë grupin me rritje më të shpejtë midis të gjithë migrantëve në Evropë. Sigurimi i më shumë mundësive për gratë natyrisht do të çonte në më pak emigrim të grave me aftësi të larta dhe do t'i ndihmonte vendet të ngadalësonin ikjen e trurit.

Një diasporë e madhe mund të gjenerojë përfitime ekonomike për vendet e origjinës. Emigrantët që qëndrojnë aktivisht të angazhuar me vendet e tyre të origjinës mund të ndikojnë pozitivisht në komunitetet e tyre të origjinës përmes dërgesave të emigrantëve, investimeve dhe transferimit të njohurive. Ekzistojnë gjithashtu disa prova premtuese që sugjerojnë se qeveritë mund të inkurajojnë me sukses kthimin e diasporës së tyre të kualifikuar duke ofruar stimuj tatimorë për emigrantët e kthyer. Kthimi i migrantëve mund të mbështesë zhvillimin ekonomik, veçanërisht kur ata sjellin kapital dhe njohuri dhe kur vendet e tyre të origjinës ofrojnë kushtet e duhura që ata të përdorin plotësisht aftësitë dhe përvojën e tyre.

Shembull i praktikës së mirë

Në vitin 2016, në një përpjekje për të tërhequr disa nga qytetarët e saj të TIK-ut që u larguan nga vendi, qeveria rumune filloi një skemë që ofronte 50,000 euro grante, së bashku me udhëzime biznesi, për çdo person që dëshiron të riatdhesohet dhe të fillojë biznesin e tij. Kjo nismë u kombinua me iniciativa të tjera qeveritare që përpiqen të kundërshtojnë ikjen e trurit, duke përfshirë vendosjen e normave të ulëta të tatimore për punonjësit e saj të IT-së për të ndihmuar në ruajtjen e numrit të madh të zhvilluesve të kualifikuar dhe për të tërhequr investime. Përkundër faktit se ndikimi afatgjatë i masave të tilla është ende i panjohur, iniciativa arriti të motivojë disa punonjës të IT që të kthehen tashmë në Rumani.

Rekomandimi 3: Zbatimi i mekanizmave të rinj financiarë për të lejuar rritjen e firmave të TIK-ut

Arsyetimi: Shumica e kompanive të TIK-ut në Kosovë janë firma mikro ose të vogla. Për të mbetur konkurrues në nivel ndërkombëtar, madhësia (dhe kapaciteti) e kompanive të TIK-ut janë kritike për suksesin. Deri më tani, nuk ka mekanizma apo skema financiare që lehtësojnë rritjen e kompanive të TIK-ut.

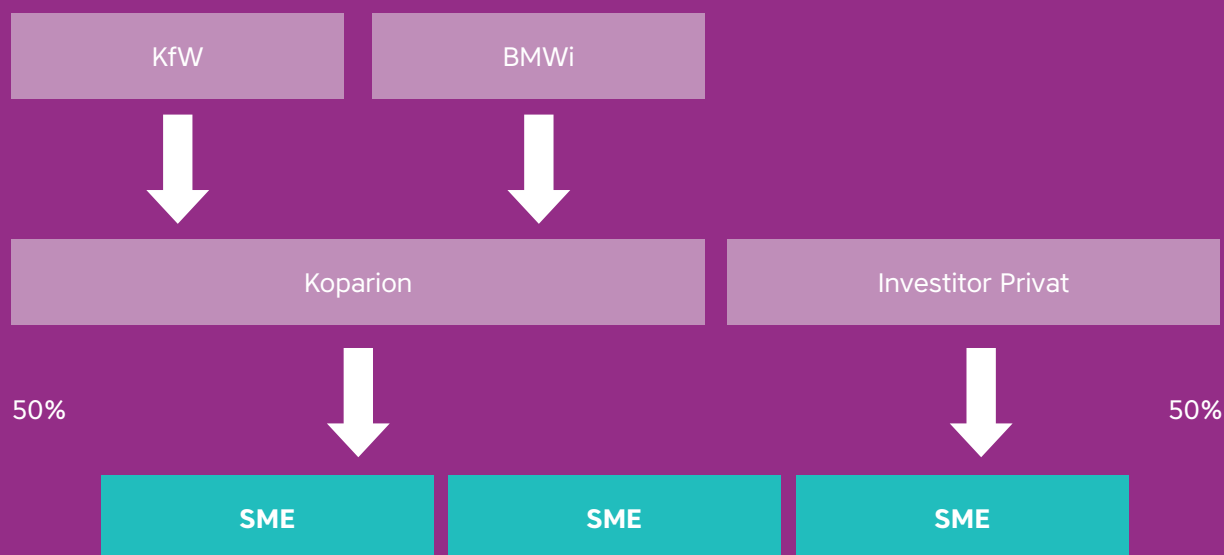
Për të mbështetur dhe lehtësuar rritjen e kompanive, një sërë ndërhyrjesh rregullatore dhe financiare duket të jetë mënyra më premtuese. Së pari, Ligji për Përsheptuesit dhe investitorët (si pjesë e Ligjit për Ndërmarrësi dhe Inovacion) nuk ekziston dhe duhet të zbatohet sa më shpejt që të jetë e mundur. Ligji do të ndihmojë në rregullimin e kapitalistëve sipërmarrës, investitorët, shtëpitë e investimeve ose mbështetje të tjera për start-up-et thelbësore për inkubacionin dhe mbështetjen dhe rritjen në fazat e hershme. Për shkak të rëndësisë së këtyre formave të financimit, qeveria duhet të shqyrtojë menjëherë formulimin dhe miratimin e këtij ligji dhe të hartojë skema nxitëse për të motivuar dhe lehtësuar më shumë biznese fillestare, biznese të themeluara dhe sipërmarrës të rriten.

⁴⁸ Demirgüç, S.; Muller, C. 2019, A ka një zgjidhje politike për ikjen e trurit në Evropë, Banka Botërore, <https://blogs.worldbank.org/europeandcentralasia/there-policy-remedy-brain-drain-europe>

Shembull i praktikës së mirë

Në të kaluarën, ka mbetur një sfidë edhe për kompanitë gjermane të TIK-ut që të kenë qasje të duhur në financa për t'u rritur ose investuar. Një arsye kryesore ishte se investitorët privatë hezitnin të

merrnin të gjithë rrezikun e investimit në firma të tilla, veçanërisht midis fazës fillestare dhe fazës së rritjes. Kështu, qeveria gjermane krijoi një fond investimi prej 225 milionë eurosh (COPARION). COPARION investoi si një fond bashkëinvestimi me investitorë kryesorë privatë në kushte të barabarta ekonomikisht (qasja pari passu) në kompani të reja, të orientuara në teknologji (duke përfshirë kompanitë TIK, deri në 10 milionë euro për investim). Objektivi ishte stimulimi i investimeve private në kompanitë e reja, veçanërisht në kompanitë e vogla dhe të mesme të teknologjisë në Gjermani, të cilat nuk ishin më të vjetra se 10 vjet dhe që zhvilluan produkte të reja (TIK), procese ose shërbime ose cilat ose shërbimet ose i futi ato në treg. Për shkak të investimeve të barabarta, rreziqet për investitorët privatë janë ulur ndjeshëm. COPARION menaxhohej nga Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW), një bankë shtetërore gjermane për investime dhe zhvillim. Mjetet financiare janë siguruar nga Ministria Federale e Ekonomisë.⁴⁹

Burimi: KfW, <https://www.kfw.de/%C3%9Cber-die-KfW/Newsroom/Themen-kompakt/Beteiligungsfinanzieru>

Rekomandimi 4: Përmirësimi i sistemit kombëtar të patentimit dhe IP

Arsyetimi: Sektori i TIK me rritje të shpejtë vendos kërkesa të reja dhe të larta për rregulloret e patentimit dhe IP-së. Sistemi aktual kombëtar nuk është i zhvilluar mirë dhe nuk mund të plotësojë nevojat e kompanive të TIK-ut. Veçanërisht pasi rregulloret për patentim dhe IP për sektorin e TIK-ut janë, në përgjithësi, shumë të ndërlikuara. Gjithashtu, tema të reja si Patentimi i zgjidhjeve të AI; rritja e presionit mbi sistemin kombëtar për t'u zhvilluar. Gjithashtu, Ligji aktual për Patentimin ka mangësi në aspektin e produkteve të zhvillimit të softuerit dhe duhet të modifikohet për të reflektuar nevojat e produkteve të zhvillimit të softuerit.

49 Sot quhet Ministria Federale për Ekonominë dhe Veprimin për Klimën

Rrjedhimisht, qeveria duhet të mbështesë një skemë të ndryshme për kompanitë për të patentuar produktet/shërbimet e tyre në nivel ndërkombëtar dhe për të siguruar mbrojtjen e IP-së. Ndryshe, duhet të ofrohet një mekanizëm i ndarjes së kostos për patentat për të mbështetur mbrojtjen e të drejtave të pronësisë intelektuale (DPI) të bizneseve të TIK-ut të Kosovës (duke përfshirë bizneset fillestare) dhe ndërkombëtarizimin e tyre.

Për këtë qëllim, qeveria duhet të rrisë kapacitetet e Agjencisë së Pronësisë Industriale si organ qendror administrativ i MINT, e cila është përgjegjëse për mbrojtjen ligjore të inovacionit, markës tregtare, dizajnit industrial dhe çështjeve të tjera që dalin nga marrëveshjet ndërkombëtare në të cilat Republika e Kosovës është nënshkruese.

Së fundi, ngritja e vetëdijësimit për rëndësinë si dhe informacioni se si të aplikoni për patenta janë ndërhyrje që mund të rrisin vëmendjen e kompanive kosovare të TIK-ut.

Shembull i praktikës së mirë

Sipërmarrësit që kërkojnë informacion në lidhje me rregulloret e patentimit dhe IP-së, mund të përdorin portalin INNOACCESS për të mësuar më shumë se si të aplikojnë në vendin e tyre. Portali ka qenë në vitet 2015 – 2019, i menaxhuar nga projekti Vlera e Pronësisë Intelektuale për MSME-të⁵⁰, Programi H2020 Veprimi i Inovacionit, me udhëzim të ofruar nga Komisioni Evropian. Synimi dhe qëllimi i faqes së internetit të portalit INNOVACCESS është t'u shërbejë nevojave të MSME-ve në baza kombëtare dhe evropiane, ndërkohë që vazhdon të përmirësojë dhe intensifikojë bashkëpunimin mes njëri-tjetrit dhe me organizatat e përgjithshme mbështetëse të biznesit. Faqja e internetit INNOVACCESS u prezantua fillimisht nga Rrjeti i Zyrës Kombëtare të Patentimit në Evropë në vitin 2006. Qëllimi kryesor i portalit është të përmirësojë në mënyrë të qëndrueshme shërbimet mbështetëse të Pronësisë Intelektuale për MSME-të në mënyrë që t'i lejojë ato të kuptojnë vlerën e kapitalit intelektual që krijojnë dhe zotërojnë.

Rekomandimi 5: Mbështetja e BMO-ve në prezantimin e shërbimeve të reja

Arsyetimi: Bashkëpunimi dhe rrjetëzimi ndërmjet kompanive të TIK-ut në Kosovë është ende një përjashtim. Kjo bëhet sfiduese për kompanitë vendase të TIK sepse bashkëpunimi dhe rrjetëzimi bëhen gjithnjë e më të rëndësishëm për të mbetur konkurrues dhe për të kënaqur kërkesat e klientëve (të mëdhenj ndërkombëtarë).

Edhe pse BMO-të e themeluara mirë ekzistojnë në fushën e TIK-ut në Kosovë (si STIKK), shoqatat e tilla duhet të forcohen dhe të punojnë me akterë të tjerë për të bashkuar sektorë të ndryshëm për të përfituar nga sinergjitë dhe shërbimet nga anëtarët në anëtarë. Për shembull:

- Nxitja e bashkëpunimit ndërmjet TIK-ut dhe sektorëve të tjerë të prodhimit, si sektori i përpunimit të metalit dhe drurit, sepse sektori i TIK-ut mund të ndihmojë sektorët e tjerë për të nisur një transformim digjital.
- Një kompani është profesioniste në masterat e scrum ose çdo mjet tjetër menaxherial dhe mund të ndajë lirisht njohuritë dhe përvojën me kompani të tjera.

⁵⁰ <https://innovaccess.eu/about-us/>

- Kompanitë me më shumë ekspertizë ofrojnë trajnime pro bono në Rregulloren e Përgjithshme të Mbrojtjes së të Dhënave (GDPR) për kompanitë e reja së shpejti do të jetë një kërkesë.

Rritja e ndërveprimeve midis kompanive të TIK-ut përmes BMO-ve (duke përfshirë ngjarjet e rrjeteve B2B dhe aktivitete të tjera janë opsione) për të vazhduar në përputhje me rrethanat. Shkëmbimi i ideve ose ekspertizës ndihmon në ndërtimin e inteligjencës më gjithëpërfshirëse të tregut dhe rritjen e eksportit. Kompanitë e TIK-ut që janë anëtarë të asociuar të STIKK-ut kanë nevojë për mbështetje me shërbime konsulente nga kompanitë juridike në fushat e regjistrimit të patentave dhe regjistrimit të pronësisë intelektuale. Kjo mund të rrisë kërkesën për shërbimet e kompanive juridike për të punuar për sektorin e TIK-ut si nënkontraktorë, gjë që paraqet një potencial të konsiderueshëm për rritjen e kompanive konsulente. Këta shembuj tregojnë se si BMO-të dhe shoqatat e tjera mund të mbështesin anëtarët e tyre përmes shërbimeve të reja të drejtuara nga kërkesa. Për shembull, QeK dhe donatorët mund të marrin mbështetje ose këshilla nga STIKK-u kur zbatojnë skemat e propozuara të vauçerëve.

Shembull i praktikës së mirë

Gjermania ka një peizazh të mirë-krijuar të BMO-së me shoqata të ndryshme, rrjete rajonale dhe iniciativa të grupimeve. Ata të gjithë shërbejnë për qëllime të ndryshme. Bitkom është shoqata më e madhe e TIK në Gjermani (e krahasueshme me STIKK), por ka shumë BMO të tjera, më shumë që veprojnë në nivel rajonal. P.sh. CyberForum e.V. është një nga iniciativat më të mëdha të grupimeve të TIK-ut në Evropë dhe ndodhet në Karlsruhe (rajoni i Baden Württemberg). Ajo ka më shumë se 1.200 anëtarë, shumica e të cilëve vijnë nga vetë rajoni. Nga mbështetja e bizneseve fillestare te korporatat ndërkombëtare: CyberForum e.V. bashkon sektorin privat, akademinë dhe përfaqësuesit e sektorit publik nga rajoni.

CyberForum është një organizatë jofitimprurëse anëtare e biznesit dhe ndjek parimet e saj udhëzuese "Nga rrjeti, për rrjetin". Shkëmbimi i përvojës, njohurive, kontakteve dhe ideve është në qendër të vëmendjes. Idetë emocionuese të biznesit mbështeten në mënyrë aktive, sipërmarrësit takojnë njerëz me mendje të njëjtë, shkencëtarët dhe entuziastët e teknologjisë kontaktojnë me ekonomistë, mendje krijuese dhe investitorë. Anëtarët vijnë nga degë të ndryshme si zhvillimi i softuerit, tregtia elektronike, konsulenca e IT-së, mediat sociale, lojërat, siguria e IT-së, arkitektura e softuerit dhe agjencitë e mediave dhe industria krijuese. CyberForum mbështet bizneset nga industria e IT dhe teknologjisë së lartë në të gjitha fazat e zhvillimit të tyre: nga konsulenca fillestare deri te stafi profesional dhe madje edhe fushatat e marketingut të vendndodhjes.

Cyberforum është gjithashtu i angazhuar në mënyrë aktive në zbatimin e programeve të mbështetjes publike në lidhje me TIK-un, si skemat rajonale të mbështetjes për start-up ose të ngjashme.

Burimi: Cyberforum e. V., <https://www.cyberforum.de/en/about-us/>

Rekomandimi 6: Stimulimi i Prokurimit të zgjuar dhe futja e stimujve për kompanitë e TIK-ut në prokurimin publik

Arseytimi: Gjetjet kanë zbuluar se vetëm disa kompani vendase të TIK-ut janë të interesuara të konkurrojnë për tenderat ose ofertat e hapura të qeverisjes vendore. Kjo mund t'i atribuohet procedurave të larta të aplikimit burokratik të vendosura nga organizatat qeveritare. Gjithashtu, legjislati favorizon çmimin më të ulët për ofertuesit, i cili shpesh është i papërshtatshëm për kompanitë e TIK-ut. Sfida të tjera përfshijnë kapacitetet e kufizuara të zyrtarëve qeveritarë për të hartuar siç duhet TeR-të e tenderëve ose për të vlerë-

suar ofertat teknike të kompanive ofertuese të TIK-ut.

Rrjedhimisht, procedurat e prokurimit duhet të lehtësohen dhe të rishqyrtohen për t'i bërë ato më miqësore për përdoruesit për të nxitur interes më të madh nga kompanitë e TIK-ut. Për shembull, kompanitë e TIK-ut vlerësuan lartë Fondin Kosovar për Garanci Kreditore (FKGK) pasi ai paraqiste një dritare për kredi pa kërkesa të larta për kolateral. Përndryshe, kompanitë e TIK hezitojnë të marrin pjesë në programet e mbështetjes direkte që rrjedhin nga qeveritë kryesisht për shkak të çështjeve të besimit. Në këtë kontekst, qeveria duhet të rishqyrtojë seriozisht ristrukturimin e qasjes së saj aktuale ndaj këtij sektori, duke ofruar mbështetje profesionale dhe të përshtatur për kompanitë e TIK-ut për t'u bërë partnerë të besueshëm. Modifikimi i ligjit aktual për prokurimin dhe trajnimin e zyrtarëve për të hartuar TeR dhe për të vlerësuar propozimet e projektit është thelbësor për rritjen e cilësisë së shërbimeve TIK të urdhëruara nga qeveria.

Shembull i praktikës së mirë

Organizata për Bashkëpunim dhe Zhvillim Ekonomik (OECD) ka zhvilluar një kornizë për të mbështetur aktorët e interesuar në përdorimin e tyre të prokurimit publik për shërbime dhe produkte inovative. Sfidat e zbatimit të strategjive "të zgjuara" të prokurimit publik për shërbime dhe produkte inovative janë të shumta, të tilla si ulja e shmangies së rrezikut, krijimi i formave të reja të koordinimit midis ofertuesve dhe blerësve të mundshëm, përmirësimi i aftësive dhe kapaciteteve të tenderuesve, inkurajimi i blerësve publikë për të dialoguar me furnitorët dhe rritja e mbledhjes së të dhënave dhe monitorimi i rezultateve. Veprimet/rekomandimet kryesore se si të përmirësohen proceset e prokurimit publik janë

Krijimi i një kornize ligjore, duke përfshirë përkufizime, udhëzime dhe shabllone të kuptueshme për të lehtësuar procesin e prokurimeve publike.

Sigurimi i buxheteve të mjaftueshme, fondeve dhe stimujve të tjerë financiarë për të tërhequr furnitorë konkurrues

Promovimi i profesionalizimit duke ofruar trajnime specifike për të ngritur kapacitetet dhe aftësitë e stafit, duke ngritur ekipe shumëdisiplinore dhe qendra kompetencash të fokusuara në prokurimin publik për inovacion.

Rritja e ndërgjegjësimit duke publikuar raste të praktikave të mira, duke krijuar një platformë të dedikuar për ndarjen e njohurive dhe/ose duke organizuar punëtori dhe seminare për të shkëmbyer dhe për të ndërtuar sukses.

Ndërmarrja e menaxhimit të rrezikut dhe matja e ndikimit për të reduktuar humbjet dhe dëmtimet e mundshme dhe për të rritur besimin.

Përcaktimi i standardeve të testimit, metodave dhe certifikatave të cilësisë, duke përdorur standardizimin si katalizator.

Përdorimi i mjeteve të duhura të prokurimit elektronik dhe TIK-ut për të kryer një vlerësim të duhur të rrezikut për të matur ndikimin.

Burimi: OECD dhe Banka Botërore, 2017, <https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/library/public-procurement-innovation-good-practices-and-strategies>

Rekomandimi 7: Zbatimi i skemës së kuponëve të digjitalizimit

Arsyetimi: Pandemia e COVID-19 ishte një pikë kthese, veçanërisht për tregun vendas. Shumë kompani e kuptojnë domosdoshmërinë dhe përfitimet e blerjes ose përvetësimit të zgjidhjeve digjitale. Gjetjet nga sektorë të tjerë tregojnë se shumë kompani hezitojnë të merren me tema të lidhura me digjitalizimin. Shkalla e ulët e investimeve të kompanive në çështje të tilla është e dukshme. Ka shumë arsye për një ngurrim të tillë. Ndërmarrjet në Kosovë nuk janë në gjendje të investojnë në digjitalizim.

Rekomandohet hartimi dhe zbatimi i një programi të ashtuquajtur Voucher për t'iu përgjigjur në mënyrë të përshtatshme kufizimeve të përmendura më sipër. Programet e vauçerëve janë të vendosura mirë në Evropë dhe më gjerë. Ato janë dëshmuar të jenë një mjet efektiv për të mbështetur MSME-të në fusha të ndryshme (p.sh. Vauçer për Transformimin Digjital, Belgjikë) dhe transformim (p.sh. Vauçer Transformimi Baden-Württemberg)⁵¹. Një program vauçerësh zakonisht përbëhet nga stimuj ekonomike të dhëna nga qeveritë lokale, rajonale dhe kombëtare për ndërmarrjet për të adresuar qëllimet e paracaktuara. Në këtë kontekst, programet e vauçerëve kanë për qëllim t'u drejtohen MSME-ve dhe të fokusohen në mbështetjen në çështjet e digjitalizimit. Shuma e vauçerëve do të jetë e kufizuar, p.sh. 10,000 € për kupon dhe aplikant (brenda 24 muajve).

Vauçerët e digjitalizimit mund të mbulojnë

- Diagnostifikimin dhe auditimin e inovacionit
- Shërbimet e ndërlidhura me inovacion (hulumtimi i kontratës, vërtetimi i konceptit, prototipizimi, testimi dhe vlefshmëria, aktivitetet demonstruese, rritja), transferimi i teknologjisë dhe shërbimet e komercializimit (të tilla si hartimi dhe mbrojtja e patentave)
- Shërbimet e testimit, certifikimit dhe standardeve
- Shërbimet e këshillimit të biznesit, duke përfshirë kërkimin e tregut, dizajnin dhe markën; strategjitë dhe planifikimin e biznesit; projekte për përmirësimin e funksionimit dhe menaxhimit

Shuma e vauçerëve do të jetë e kufizuar, p.sh. 10,000 € për vauçer dhe aplikant (brenda 24 muajve)

Shembull i praktikës së mirë

The Walloon regional government of Belgium issues vouchers for digital transformation and cyber security for local MSMEs to stimulate investment in transformation and digitalisation. The vouchers support the implementation of various measures and cover costs up to €60,000. This also includes the support for risk analysis and cybersecurity policy setting (up to €20,000). The region of Wallonia issues the vouchers. In 2017 and 2018, vouchers worth €1.5 million were issued each year. The voucher scheme was part of the package for Research, Technology and Innovation (RTI) support measures specifically tailored to MSMEs and leveraged an additional €800,000 in private investments of the benefitting MSMEs. Between March 2017 and November 2018, more than 350 MSMEs received funding. The Walloon voucher system represents a fast and flexible support scheme requested by the local industry⁵².

51 <https://www.transformationswissen-bw.de/beratung/beratungsgutschein>

52 <https://portail-wallonie.valid.wallonie.be/en/demarches?recherche=voucher>

8. Rruga Përpara

Sektori i TIK-ut në Kosovë është zhvilluar shumë mirë vitet e fundit. Ai është rritur me sukses dhe mund të shihet si një nxitës i vendeve të punës dhe rritjes ekonomike. Megjithatë, rezultatet e hartës së zinxhirit të vlerës tregojnë gjithashtu sfida në zhvillim, pavarësisht nga të gjitha zhvillimet pozitive. Edhe në kohë të mira, këto sfida duhet të adresohen vazhdimisht nga të gjitha akterët në mënyrë që të pozicionohet mirë sektori i TIK-ut për të ardhmen.

Por sfidat nuk kanë të bëjnë vetëm me zhvillimin e vetë sektorit të TIK-ut, por edhe me faktin se ky sektor është një ritëm për digjitalizimin e sektorëve të tjerë vendas që janë të rëndësishëm për vendin. Për shembull, sektori i prodhimit të metaleve dhe i ushqimit dhe pijeve janë dukshëm nën transformimin digjital. Këta sektorë mund të kenë sukses vetëm nëse mund të inicohet bashkëpunimi ndërsektorial. Megjithatë, kjo mund të jetë një sfidë e rëndësishme për të ardhmen, veçanërisht pasi sektori i TIK-ut vazhdon të jetë po aq i orientuar drejt eksportit sa ka qenë deri më sot. Ekziston një mungesë në rritje e kapaciteteve apo stimujve për kompanitë kosovare të TIK-ut që të angazhohen me klientët vendas, qoftë nga sektori publik apo privat. Kur porositë nga jashtë janë më fitimprurëse dhe më pak burokratike sesa klientët vendas, Kompanitë e TIK-ut e kthejnë vëmendjen e tyre te klientët e huaj. Megjithatë, pikërisht kjo mungesë kapaciteti mund të pengojë kompanitë vendase nga sektorë të tjerë kyç që duan t'i kushtojnë vëmendje më të thellë temës së "digjitalizimit" dhe ndoshta edhe të investojnë në gjetjen e partnerëve dhe ofruesve të shërbimeve të përshtatshme në nivel lokal. Pikërisht këtu nisin disa nga rekomandimet e propozuara për të qenë në gjendje t'i kundërvihen këtyre shqetësimeve.

Gjithashtu, është shumë e rëndësishme që ndërhyrjet e rekomanduara të zbatohen si pasojë. Disa prej tyre janë relativisht të lehta për t'u zbatuar; të tjerat janë mjaft komplekse. Megjithatë, ndërhyrjet duhet të kryhen në një mënyrë të orientuar drejt kërkesës, të shpejtë dhe relativisht joburokratike. Kompanitë kanë nevojë për vendime të shpejta dhe jo muaj pritje. Studimi hedh themelet për një dialog publik-privat rreth gjetjeve dhe ndërhyrjeve të propozuara. Në fund, ajo duhet të çojë në përdorimin e synuar të fondeve të kufizuara publike ku ato mund të kenë ndikimin më të madh në sektorin e TIK-ut.

